ตอนที่ 2 ลักษณะสังคมไทย

วิไลเลขา ถาวรธนสาร

บทที่ 1
สังคมไทยในสมัยอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรลานนา

สาระสำคัญ

สาระสำคัญเกี่ยวกับสังคมของอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรในเขตลานนาที่จะกล่าวถึงในบทนี้นั้น มีดังต่อไปนี้คือ ลักษณะของ ชนชั้น อำนาจหน้าที่ สิทธิและฐานะความเป็นอยู่ของแต่ละชนชั้น การเปลี่ยนแปลงชนชั้น และลัทธิความเชื่อถือและค่านิยมของประชาชน

ข้อชี้แจง

ก่อนจะกล่าวถึงลักษณะของสังคมไทยในแง่มุมต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วข้างต้น มีข้อน่าสังเกตบางประการที่จะขอกล่าวไว้ ณ ที่นี้ คือ การศึกษาเกี่ยวกับความเป็นมาของสังคมไทย ยังมีข้อมูลหลายต่อหลายประการที่ยังไม่ยุติ ข้อมูลส่วนใหญ่เป็นการสันนิษฐานของนักวิชาการทั้งหลาย โดยการตีความจากหลักฐานที่ได้ในปัจจุบัน ในกาลข้างหน้า หากมีการค้นพบหลักฐานต่าง ๆ มากขึ้น มีการตีความใหม่ ๆ และให้ทฤษฎีใหม่ ๆ เพิ่มเติมแล้ว รายละเอียดต่าง ๆ ที่ได้เกี่ยวกับสังคมของไทยในขณะนี้ก็จะเปลี่ยนแปลงไปได้ สาเหตุที่ข้อมูลเกี่ยวกับสังคมไทยยังเป็นเรื่องของการสันนิษฐานนั้นมีปัจจัยอยู่หลายประการ เช่น หลักฐานมีอยู่อย่างจำกัด ทั้งนี้เพราะ รายละเอียดบางประการที่เป็นที่สนใจของนักวิชาการในปัจจุบันเป็นสิ่งที่ผู้บันทึกประวัติศาสตร์ในอดีตมิได้สนใจจะบันทึกไว้ เช่น ความเป็นอยู่ของสามัญชนเป็นต้น นอกจากนั้น ก็เป็นเพราะหลักฐานถูกทำลายไปมากจากฝีมือของธรรมชาติและฝีมือมนุษย์ หลักฐานที่มีอยู่ส่วนหนึ่งเขียนด้วยภาษาโบราณ ทำให้ต้องมีการสันนิษฐานความหมาย ซึ่งก็มีการตีความไปได้ต่าง ๆ นานา ทั้งยังขาดความแน่นอนในเรื่องวัน เดือน ปี ทำให้ไม่สามารถระบุวิวัฒนาการของสังคมให้แน่นอนลงไปได้ ดังนั้น การศึกษาเกี่ยวกับสังคมไทยจึงยังต้องอาศัยความมานะพยายามทำการค้นคว้าในอนาคตอีกมากมาย สำหรับเนื้อหาในวิชานี้ ผู้เขียนสามารถทำได้เพียงให้ลักษณะสังคมไทยในบางแง่บางมุม ซึ่งมีความสำคัญต่อการศึกษาและทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ไทยในการเรียนวิชาชั้นสูง ๆ ขึ้นไป และลักษณะของสังคมไทยบางแง่บางมุมที่นำมากล่าวนี้ก็กล่าวได้ในขอบเขตจำกัด ข้อมูลที่ให้ สามารถเปลี่ยนแปลงไปได้อีกในอนาคต ภายหลังที่มีการศึกษาเพิ่มเติมจากในปัจจุบัน

จำนวนประชากรของสุโขทัย

จำนวนประชากรสุโขทัยในที่นี้หมายถึงประชากรที่แท้จริงของอาณาจักรสุโขทัย ไม่นับประชากรในดินแดนที่เป็นเขตอิทธิพลของสุโขทัย หรือในเขตเมืองขึ้น กล่าวได้ว่า ไม่มีหลักฐานโดยตรงที่อ้างถึงจำนวนประชากรของสุโขทัย แต่ถ้าจะพิจารณาจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีทั้งหลายที่หลงเหลืออยู่ ก็พอจะตั้งข้อสมมุติฐานเกี่ยวกับจำนวนประชากรสุโขทัยได้บ้าง นักวิชาการส่วนใหญ่ที่ได้พิจารณาหลักฐานดังกล่าว ลงความเห็นว่า ประชากรของสุโขทัย

มีจำนวนไม่มากนัก เมื่อเทียบกับอาณาจักรของคนไทยอื่น ๆ ซึ่งเจริญอยู่ในสมัยเดียวกัน

เหตุผลที่นักวิชาการได้ยกขึ้นมาเพื่อแสดงว่า จำนวนประชากรสุโขทัยมีปริมาณจำกัด มีดังต่อไปนี้ คือ

1. **ลักษณะชุมชนสมัยสุโขทัยเป็นชุมชนขนาดเล็ก**

ถ้าพิจารณาจากทรากเมืองโบราณสมัยสุโขทัยที่ยังเหลืออยู่ จะเห็นว่า เมืองที่เป็นชุมนุมชนส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก เมืองเหล่านี้ตั้งอยู่แบบจับกันเป็นกลุ่ม แต่ละกลุ่มก็อยู่ห่างกัน ลักษณะเมืองเช่นนี้จะให้หวังว่ามีประชากรอยู่มากนั้นเป็นไปได้ยาก ถึงแม้ว่า ตัวเมืองหลวงเอง คือ เมืองสุโขทัย จะมีขนาดใหญ่ก็จริง แต่ส่วนที่เป็นอยู่อาศัยมีบริเวณไม่มากนัก นอกจากจะพิจารณาจากทรากเมืองแล้ว หลักฐานที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ขนาดวัดในสมัยสุโขทัย วัดของสุโขทัยแม้จะมีจำนวนมาก แต่มีขนาดเล็กแทบทั้งนั้น เทียบกับขนาดวัดของอยุธยาไม่ได้เลย และวัดเป็นอันมากในดินแดนของสุโขทัย สร้างในระยะหลัง ซึ่งเป็นยุคที่อยุธยาเข้ามามีอิทธิพลเหนือสุโขทัยแล้ว แสดงให้เห็นว่าสุโขทัยไม่มีกำลังคนมากนัก สำหรับใช้ในการก่อสร้าง[1]

2. **ที่ดินสำหรับทำการเพาะปลูกของสุโขทัยมีปริมาณจำกัด** กล่าวคือ ทางด้านเหนือ นับจากเมืองศรีสัชชนาลัยและอุตรดิตถ์ขึ้นไป มีลักษณะเป็นป่าเขาสลับซับซ้อน ไม่จัดว่าเป็นเขตเพาะปลูก ใต้เมืองศรีสัชชนาลัยลงมาคือ บริเวณสองฟากฝั่งของแม่น้ำยมนั้น ทำการเพาะปลูกได้เป็นบางแห่ง เฉพาะที่เป็นที่ดอน เนื้อที่ที่เหลือส่วนใหญ่เป็นที่ลุ่มต่ำมาก น้ำท่วมอยู่เสมอ[2] มีลักษณะเป็นหนองบึง ลักษณะที่ดินเช่นนี้ก็ไม่เหมาะแก่การเพาะปลูก ทีดินที่จะเพาะปลูกได้มีอยู่ในบริเวณรอบ ๆ เมืองสุโขทัย ซึ่งได้น้ำจากเขาหลวง และที่ อ.พรานกระต่ายซึ่งมีเนื้อที่ประมาณ 50 ตาราง ก.ม. ที่คีรีมาส มีเนื้อที่ 10 - 15 ตาราง ก.ม. และบริเวณทุ่งเสลี่ยม มีเนื้อที่ประมาณ 70 - 90 ตาราง ก.ม. ทางใต้ลงมาในบริเวณรอบเมืองกำแพงเพชร มีที่ราบลุ่ม 2 ฝั่งน้ำ ซึ่งเป็นแหล่งเพาะปลูกได้อีกแหล่งหนึ่ง ทางตะวันตก บริเวณ จ.ตาก มีที่ราบลุ่มอยู่บ้างสำหรับเพาะปลูก แต่ไม่มากนัก จะเห็นได้ว่า เนื้อที่เพาะปลูกของสุโขทัยมีอยู่เป็นบางแห่ง รวมแล้วคงประมาณ 1,000 ตาราง ก.ม. เนื้อที่เพาะปลูกเพียงนี้จะผลิตข้าวปลาอาหารออกเลี้ยงประชากรได้ไม่เกิน 3 แสนคน[3] (ตัวเลขนี้เป็นข้อสันนิษฐานของนักวิชาการเท่านั้น ยังมิได้มีการรับรองแต่อย่างใด และนักวิชาการส่วนใหญ่เห็นว่าจำนวนประชากรสุโขทัยไม่น่าจะมีถึง 3 แสนคนไปได้)

3. **ส่วนความเห็นของนักวิชาการอีกท่านหนึ่งนั้น** มีว่า กฎหมายต่าง ๆ ของสุโขทัยที่ออกมาเพื่อให้สิทธิแก่ชาวสุโขทัยหลายประการเช่น การยกเว้นภาษีผ่านด่าน (จังกอบ) การให้เสรีภาพทางการค้าขาย เป็นต้น น่าจะตีความได้ว่า เป็นการพยายามชักจูงให้ประชากรจากอาณาจักรอื่น ๆ เข้าไปตั้งถิ่นฐานในดินแดนของสุโขทัย ดังจะเห็นได้ว่า มีประชาชนจากอยุธยาอพยพหลบหนีเข้าไปอยู่ในสุโขทัยไม่น้อย พฤติกรรมเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่า สุโขทัยประสบปัญหาการขาดแคลนกำลังคน[4] ความจริงปัญหาการขาดแคลนกำลังคนนี้มีอยู่ในทุกอาณาจักรในเขตเอเชียตะวันออก-เฉียงใต้ในสมัยนั้นดังเช่นในอาณาจักรล้านนา ก็มีการออกกฎหมายให้สวัสดิการแก่ไพร่หรือสามัญชนไว้หลายประการ และยังระบุไว้ชัดเจนว่า ไพร่นั้นหายากนัก[5]

4. ลักษณะการปกครองของอาณาจักรสุโขทัยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะแรก ๆ ที่ฝ่ายปกครองสามารถดูแลทุกข์สุขของประชาชนได้อย่างใกล้ชิด ซึ่งทำให้นักประวัติศาสตร์ลงความเห็นว่าสุโขทัยมีการปกครองในระบบพ่อปกครองลูกนั้น ก็ทำให้ตีความได้เช่นกันว่า ประชากรมีจำนวนไม่มาก มิเช่นนั้นแล้วประชาชนก็คงไม่อาจเข้าถึงกษัตริย์หรือเจ้าเมืองได้โดยสะดวก ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในศิลาจารึกของสุโขทัย ในจารึกหลักที่ 1 มีข้อความจารึกไว้ว่า

".....ใน
ปากประตูมีกระดิ่งอันหนึ่งแขวนไว้ หั้น ไพร่ฟ้าหน้า
ปก กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความเจ็บท้อง
ข้องใจ มันจักกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบ่ไร้ไปสั่นกระ
ดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้
ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันด้วยซื่อไพร่ใน
เมืองสุโขทัยนี้จึ่งชม..."[6]

ลักษณะที่ประชาชนสามารถติดต่อใกล้ชิดด้วยวิธีดังกล่าวกับพระมหากษัตริย์ในเมืองหลวงเช่นนี้ คงจะมีปรากฏในเมืองอื่นของอาณาจักรสุโขทัยด้วยเป็นแน่ ผู้นำของสุโขทัยกล้าใช้วิธีการนี้ได้ เข้าใจได้ว่า เพราะจำนวนประชาชนยังมีอยู่จำกัด การที่ประชาชนมาสั่นกระดิ่งร้องทุกข์ จึงยังไม่เป็นภาระเกินกำลังของผู้นำ

ลักษณะชนชั้นต่าง ๆ ของประชากรสุโขทัย

หลักฐานจากศิลาจารึกสมัยสุโขทัย มีการกล่าวถึงบุคคลกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งในจารึกมีชื่อเรียกไว้แตกต่างกันไป ข้อความในจารึกบางส่วนยังระบุให้รู้ถึงสิทธิและหน้าที่ของบุคคลบางกลุ่มอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ตีความได้ว่า ประชากรของสุโขทัยมีลักษณะแตกต่างกันไปเป็นกลุ่มเป็นเหล่าตามการถือกำเนิด หน้าที่ สิทธิ อำนาจความรับผิดชอบ หรือกล่าวง่าย ๆ ได้ว่า ประชากรของสุโขทัยมีการแบ่งเป็นชนชั้นต่าง ๆ กัน จะมีชนชั้นใดบ้าง และมีลักษณะอย่างใดบ้างนั้น จะขอกล่าวโดยละเอียดในภายหลัง ข้อความในศิลาจารึกได้กล่าวถึงชื่อของบุคคลในกลุ่มต่าง ๆ อยู่หลายชื่อ และเรียกซ้ำกันอยู่หลายครั้ง ชื่อเหล่านั้น ได้แก่ เจ้า ลูกเจ้า ขุน ลูกขุน ไพร่ ซึ่งมีสร้อยต่อท้ายแตกต่างกันไป เช่น ไพร่ฟ้าหน้าใส ไพร่ฟ้าหน้าปก ไพร่ฟ้าข้าไท ไพร่ไท และ ข้า เป็นต้น

ดังจะขอยกข้อความบางส่วนจากศิลาจารึกของสุโขทัยมาให้ดูเป็นตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

จากศิลาจารึกหลักที่ 1 (จารึกในประมาณ พ.ศ. 1835)

"...เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำ
มีปลา ในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจกอบ ใน*ไพร่*ลู่ทาง เพื่
อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใคร
จักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า
ไพร่ฟ้าหน้าใส
*ลูกเจ้าลูกขุน*ผู้ใดแล้ ล้มหายตายกว่า เหย้าเรือนพ่อเชื้อ

เสื้อคำ มัน ช้างขอลูกเมีย เยียข้าว *ไพร่ฟ้าข้าไทย*
ป่าหมากป่าพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น *ไพร่ฟ้า*
ลูกเจ้า ลูกขุน ผิแลผิดแผกแสก ว้างกัน สวนดู
แท้แล้ จึงแล่งความแก่*ข้า*ด้วยซื่อ...
.....ใน ปากประตู มีกะดิ่งอันหนึ่งแขวนไว้นั้น *ไพร่ฟ้าหน้า*
ปก กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้อง
ข้องใจ มันจักกล่าวถึง*เจ้า*ถึง*ขุน* บ่ไร้ไปลั่นกระ
ดิ่งอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้
ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันด้วยซื่อ *ไพร*ใน
เมืองสุโขทัยนี้จึ่งชม..."[7]

จากจารึกหลักที่ 3 (จารึกนครชุม จารึกไว้ใน พ.ศ. 1900)

".....(ชำรุด) *ไพร่ฟ้าข้าไท* ขี่เรือไปค้าม้าไปขาย... (ชำรุด)..... พ่อตายให้ไว้แก่ลูก พี่ตายให้ไว้แก่น้อง *ขุน*ผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดังอัน*ขุน* ผู้นั้น ..... กินเมืองเทิงนามแก่กม ผู้ใดกระทำบ่ชอบด้วยธรรมดังอัน *ขุน*ผู้นั้นบ่มียืนเยิงเหิงนานเลย"

(จารึกหลักนี้ บ่งให้ทราบว่า "ขุน" มีหน้าที่ปกครองเมือง และถ้าไม่ปกครองด้วย "ธรรม" ก็จะอยู่ในตำแหน่งไม่ได้นาน)[8]

จากจารึกหลักที่ 45 (จารึกใน พ.ศ. 1935 มีเนื้อหาว่าด้วยการกระทำสัตย์สาบานระหว่าง "ปู่" และ "หลาน" ในด้านที่ 3 มีข้อความเกี่ยวกับข้อตกลงระหว่างสองฝ่ายว่าด้วยการที่คนหรือสัตว์เลี้ยงของฝ่ายหนึ่งออกไปย่ำไร่นาของอีกฝ่ายหนึ่งให้เสียหาย ข้อความตอนนี้ทำให้ทราบว่า *ไพร่ไทย* และ *ข้า* เป็นบุคคลคนละพวก)

"โสด เบื้องปู่พระยาก็ดี.....(ชำรุด).....ก็ดี *ผิไพร่ไท* ช้างม้า *ข้า*-วัน ให้ส่งวัว ควาย ตกทุ่ง กินเมืองนอกขอกแคม ..... ง ตน"[9]

ในจารึกหลักเดียวกันนี้ ยังมีข้อความตอนหนึ่ง กล่าวถึงบุคคลที่สันนิษฐานได้ว่าจะเป็นข้าราชการระดับต่าง ๆ ของสุโขทัย ข้อความนั้นมีว่าดังนี้

"*ฝูงล่าม หมื่นล่าม ขุนมนตรี เสนาบดี อมาตย์* ทั้งหลาย อีกนายเมืองพูนมาลักพี้ ชาวนี้ไปมิซื่อ แก่สองท่านปู่หลาน....."[10]

ประชากรกลุ่มต่าง ๆ ดังที่เอ่ยชื่อไว้แล้วข้างต้นนี้ จะมีบางกลุ่มที่มี สิทธิ อำนาจ และอิทธิพล เหนือกว่าบางกลุ่ม เห็นได้ว่า บุคคลเหล่านี้จะต้องมี หน้าที่และสิทธิ ต่าง ๆ ไม่เหมือนกันและไม่เท่ากัน

ข้อความบางตอนในจารึกของสุโขทัย กล่าวถึง บุคคลที่มีอำนาจหรืออิทธิพลสูง ซึ่งตรงกับที่เรียกกันในสมัยปัจจุบันว่าเป็น "คนใหญ่คนโต" ดังเช่น

จารึกหลักที่ 38 (จารึกกฎหมายลักษณะโจร สันนิษฐานว่าจารึกขึ้นในประมาณ พ.ศ. 1940 มีเนื้อหาเกี่ยวกับกฎหมายว่าด้วยโทษของการลักขโมย) ข้อความตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า

"อนึ่งไซร้ แม้น*ผู้ใด..ใหญ่สูง* และบส่งคืน*ข้า*ท่าน และไว้*ข้า*ท่าน ภรรยาชายาท่าน.....เลย ว่าท่านจัก.... ด้วยในขนาดในราช ศาสตร์ ธรรมศาสตร์แล และท่านจักทอดสินไหม ดุจดังขโมยอันลักคน ท่าน และไม่ทันเอาออกจากเมืองนั้นแล และ.....หนีไปไว้กลางเมือง"[11]

ข้อความข้างต้น ระบุถึงโทษของผู้ที่ "ใหญ่สูง" หมายถึงผู้ที่อยู่ในฐานะตำแหน่งหน้าที่สำคัญ มีอำนาจมีอิทธิพลสูง และใช้อิทธิพลควบคุม "ข้า" หรือ "ภรรยา" ของผู้อื่นไว้ไม่ยอมส่งคืน บุคคลเช่นนี้ กฎหมายระบุโทษไว้ว่ามีโทษเท่ากับเป็นขโมยด้วย พฤติกรรมเช่นนี้ แสดงว่า ในสมัยสุโขทัย มีบุคคลบางกลุ่มที่มีอำนาจมากและใช้อำนาจในทางที่ผิด จึงต้องมีการออกกฎหมายควบคุมไว้ดังกล่าว

ข้อความอีกตอนหนึ่งในจารึกหลักเดียวกันนี้ กล่าวว่า

"มาตราหนึ่งโสด ในบ้านของคนกล่าวนี้แล และมีโจรลักวัวมอ ปอพ่นท่าน ไปถวายตนก็ดี ไปจอดเรือนก็ดี คล้อยผู้นั้นอุเบกษาและบมิเอา และจะให้ปล่อยไป อันหนึ่งโสด พิจารณาก็รู้ว่าขโมย และพ่อขโมยนั้น พี่น้องตนกลาย แสร้งและให้ปล่อยไป อันหนึ่งโสด เป็นขโมยนั้น *เป็นข้าผู้ใหญ่กลายกลัวแก่ศักดิ์ผู้ใหญ่* และปล่อยไป"[12]

ข้อความข้างต้นนี้ ระบุถึงโทษของเจ้าบ้านที่ปล่อยปละละเลยให้ขโมยหลบหนีไปได้ เพราะเหตุว่า ขโมยนั้นเป็นญาติพี่น้องของตน หรือเป็นเพราะขโมยเป็นข้าของผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ ความเกรงกลัวอิทธิพลผู้มี อำนาจนี้ เลยทำให้ปล่อยขโมยผู้นั้นไป

เท่าที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด จึงพอสรุปได้ว่า ประชากรของสุโขทัยมีแบ่งเป็นกลุ่มต่าง ๆ บุคคลในกลุ่มเหล่านี้ มีอำนาจ หน้าที่ไม่เหมือนกัน และไม่เท่ากัน

เมื่อพิจารณาจากชื่อและรายละเอียดบางอย่างที่ปรากฏในจารึกและเอกสารทางประวัติศาสตร์อื่น ๆ ของสุโขทัย ตลอดจนเอกสารของอาณาจักรคนไทยอื่น ๆ ในสมัยเดียวกับสุโขทัยและในยุคหลังจากสุโขทัยแล้ว สันนิษฐานได้ว่า ประชากรของสุโขทัยแบ่งออกอย่างคร่าว ๆ ได้เป็น 4 กลุ่ม หรือ 4 ชนชั้นด้วยกัน ได้แก่ *พวกลูกเจ้าลูกขุน* จัดว่าเป็นชนชั้นสูงในสังคม มีบทบาทในการปกครองอาณาจักรรองลงมาน่าจะเป็น*ขุนนางชั้นผู้น้อย* ซึ่งทำหน้าที่คล้ายตัวกลางติดต่อระหว่างฝ่ายเจ้านายชั้นสูงและประชาชน อีกกลุ่มหนึ่งคือ*สามัญชนส่วนใหญ่* และกลุ่มที่อยู่ในระดับที่ต่ำสุดในสังคมคือพวก ข้า

ลูกเจ้า ลูกขุน

ความหมาย สันนิษฐานว่า หมายถึง บรรดาเชื้อสายของกษัตริย์ คำว่า ลูกเจ้า คงหมายถึงลูกหลานของพระมหากษัตริย์นั่นเอง จะเห็นได้ว่า ในระยะหลังต่อ ๆ มา อย่างเช่นในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ คำว่า เจ้า หรือ เจ้านาย หมายถึงบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ส่วนคำว่า ลูกขุน

คงหมายถึงลูกของ ขุน ก่อนอื่นต้องขออธิบายเกี่ยวกับคำว่า ขุน สักเล็กน้อย เป็นที่ทราบกันดีว่าในระยะแรก ๆ ของอาณาจักรสุโขทัย พระมหากษัตริย์สุโขทัยทรงมีคำนำหน้าพระนามว่า พ่อขุน เช่น พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พ่อขุนบาลเมือง และพ่อขุนรามคำแหง เป็นต้น แต่ก็มีข้อความหลายตอนในศิลาจารึกสุโขทัย โดยเฉพาะจารึกหลักที่ ๑ ที่แสดงให้เห็นว่า คำว่า *ขุน* เฉย ๆ นี้ ในสมัยนั้นก็มีความหมายถึงกษัตริย์ได้ เช่น

".....เบื้
อง หัวนอน เมืองสุโขทัยนี้ .....
..... มีพระขะพุงผี เทพดาในเขาอันนั้น
เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้
ขุน ผู้ใดถือเมือง
สุโขทัยนี้แล้ ไหว้ดีพลีถูก เมืองนี้เที่ยง....."[13]

ข้อความข้างต้นนี้ มีความหมายว่า ถ้า*ขุน* ผู้ครองกรุงสุโขทัย ทำการบวงสรวงเทวดาประจำเขา คือพระขะพุงผีให้ถูกต้องแล้ว สุโขทัยจะเจริญรุ่งเรือง กรุงสุโขทัย เป็นเมืองหลวงของอาณาจักร ผู้ครองที่กรุงสุโขทัยนี้ จึงควรจะต้องเป็นกษัตริย์

ข้อความอีกตอนหนึ่งของจารึกหลักเดียวกันนี้ กล่าวไว้ว่า

"พ่อขุนพระรามคำแหง ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เป็
น *ขุน* ในเมืองศรีสัชนาลัย สุโขทัย ทั้งมากวาวลาวและไทย
เมืองใต้หล้าฟ้า ฏ ..... มาออก"[14]

ข้อความนี้ระบุไว้ชัดเจนว่า พ่อขุนรามคำแหงเป็น*ขุน* ในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย และมีชนชาติต่าง ๆ มายอมรับอำนาจมากมาย คำว่า *ขุน* ในที่นี้ จึงมีความหมายว่า เป็น*กษัตริย์*อย่างแน่นอน

คำว่า ลูก*ขุน* ในจารึกสุโขทัย จึงควรมีความหมายถึงบรรดาลูกหลานของกษัตริย์ คือ พวกราชวงศ์ทั้งหลาย ซึ่งบุคคลเหล่านี้ส่วนใหญ่แล้ว กษัตริย์จะส่งออกไปปกครองเมืองสำคัญต่าง ๆ ที่อยู่โดยรอบเมืองหลวง ตามประเพณีการปกครองในยุคนั้น

คำว่า ลูกเจ้าลูก*ขุน* นี้ คงมิได้มีความหมายเฉพาะบุคคลที่เป็นลูกหลานของพระมหากษัตริย์เท่านั้น ในยุคแรก ๆ ของสุโขทัย คำนี้อาจรวมถึงขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่มีอำนาจหน้าที่ในการปกครองด้วย ขุนนาง คือ ข้าราชการที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ของกษัตริย์ บุคคลเหล่านี้ อาจเป็นผู้นำของชุมชนคนไทยอื่น ๆ หรือลูกหลานของผู้นำชุมชนเหล่านี้ ที่ถูกผนวกเข้าไว้ในอิทธิพลการปกครองของสุโขทัย หรือเป็นผู้ที่มีความสามารถที่กษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้ทำงานในหน้าที่สำคัญ ในระยะแรกของอาณาจักรสุโขทัยเชื่อว่า ความแตกต่างระหว่างเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่คงยังไม่เด่นชัดเหมือนในระยะหลัง ทั้งนี้เพราะ ระบบการปกครองแบบเทวราชาที่เน้นความศักดิ์สิทธิ์และสูงศักดิ์ของกษัตริย์เทียมเท่าเทพเจ้า ยังไม่เป็นที่แพร่หลายในสุโขทัยขณะนั้น จึงยังไม่มีความแตกต่าง

ทางสายเลือดหรือบุญญาอภินิหารระหว่างผู้นำ ลูกหลานของผู้นำและประชากรอื่น ๆ นักประวัติศาสตร์ผู้หนึ่งซึ่งได้ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องราวของอาณาจักรต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ ศาสตราจารย์ ยอร์จ เซเดส (George Coedes) ได้ให้ข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับความหมายของคำว่า *ลูกขุน* ไว้ว่า หมายถึง พวกเจ้านายในราชวงศ์ (Princes) และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ (Hign dignitaries) Coedes มีความเห็นว่า คนไทยแห่งสุโขทัยรับเอาแบบอย่างการเรียกกษัตริย์และเจ้านาย ขุนนางรองลงมาตามประเพณีของพวกมองโกล กล่าวคือ กษัตริย์หรือหัวหน้าสูงสุดของมองโกล จะมีคำเรียกว่า ข่านใหญ่ (Great Khan) และบรรดาเจ้านาย ขุนนางรองลงมา มีคำว่าเรียกว่า ลูกข่าน[15] ต่อมาในระยะหลัง ๆ ของสุโขทัยเรื่อยลงไปจนถึงสมัยอยุธยา เมื่อกษัตริย์ทรงยกฐานะของพระองค์ไปเป็นเทพ ความแตกต่างระหว่างกษัตริย์ ตลอดจนลูกหลานของกษัตริย์ซึ่งถือว่าสืบสายมาจากเทพกับขุนนางผู้ที่มาจากคนธรรมดาก็มีมากขึ้น ในสมัยอยุธยาคำว่าขุนกลายเป็นยศของขุนนางผู้ใหญ่ ยิ่งในสมัยอยุธยาตอนปลาย ขุนเลยกลายเป็นเพียงยศของขุนนางผู้น้อยไป

อำนาจหน้าที่ของลูกเจ้าลูกขุน

ลูกเจ้าลูกขุนมีหน้าที่ช่วยพระมหากษัตริย์ปฏิบัติราชภารกิจในการป้องกันการรุกรานจากภายนอก การขยายอาณาเขต แสวงหาผลประโยชน์ต่าง ๆ การปกครองบ้านเมือง ตลอดจนบังคับบัญชาประชาชน ในสมัยแรก ๆ เมื่อสุโขทัยยังมีอาณาเขตไม่กว้างขวางและยังอยู่ในระยะทำสงครามรวบรวมดินแดน และบรรดาเจ้านายในราชวงศ์ยังมีอยู่น้อยองค์ เพราะเป็นเวลาแรกเริ่มสถาปนานั้น ลูกเจ้าลูกขุนที่เป็นพระโอรสของกษัตริย์จะประทับอยู่ใกล้ชิดกษัตริย์และคอยช่วยเหลือในงานทุกด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการทำสงครามป้องกันอาณาเขตและขยายอำนาจ หน้าที่ของลูกเจ้าลูกขุนส่วนหนึ่งศึกษาได้จากคำจารึกของพ่อขุนรามคำแหง สมัยที่ยังเป็นโอรสของกษัตริย์อยู่ ดังนี้ คือ

ทรงช่วยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ต่อสู้กับขุนสามชน ที่เข้ามารุกรานเขตแดนของสุโขทัยที่เมืองตาก เมื่อทรงได้ชัยชนะ ก็ได้รับบำเหน็จรางวัล โดยได้รับพระราชทานอิสริยยศเป็นพระรามคำแหง ดังนี้

".....เมื่อกูขึ้นใหญ่ได้
สิบเก้าเข้า ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด มาที่เมืองตาก พ่อกูไปรบ
ขุนสามชนหัวซ้าย ขุนสามชนขับหัวขวา ขุนสาม
ชนเคลื่อนเข้า ไพร่ฟ้าหน้าใสพ่อกู หนีญญ่ายพายจะแจ่
.... กูบ่หนี กูขี่ช้างเบกพล กูขับเข้าก่อนพ่อกู กูต่อ
ช้างด้วยขุนสามชน ตนกูพุ่งช้าง ขุนสามชนตัวชื่อ
มาสเมืองแพ้ ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อกูจึงขึ้นชื่อกู
ชื่อพระรามคำแหง...."[16]

ตัวอย่างของการช่วยต่อสู้ข้าศึกที่มารุกรานอีกกรณีหนึ่งคือ เรื่องของพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี ซึ่งเป็นหลานของพ่อขุนผาเมือง สันนิษฐานว่า พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ จะมีพระชนม์อยู่ในสมัยเดียวกับพระยาเลอไทย-พระมหาธรรมราชาลิไทย ขณะที่พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ยังอยู่ในวัยหนุ่มฉกรรจ์และยังมิได้ออกผนวช ทรงช่วยพระบิดาปกครองเมือง ซึ่งจะเป็นเมืองใดไม่ปรากฏแน่ชัด คราวหนึ่งถูกข้าศึกนำโดยขุนจังมารุกราน พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ได้ออกต่อสู้และชนช้างกับขุนจังอย่างดุเดือดจนได้ชัยชนะ[17]

หน้าที่สำคัญอื่น ๆ นอกจากช่วยต่อสู้ข้าศึกก็คือ หาผลประโยชน์ในด้านต่าง ๆ รวมทั้งการขยายดินแดนออกไปโดยรอบ และกวาดต้อนทรัพย์สมบัติ ผู้คน สัตว์ พาหนะ กลับมาสุโขทัย ดังตอนหนึ่งในจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ดังนี้

"..... เมื่
อ ชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตัว
เนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู กูได้หมากสัม หมากหวา
น อันใดกินอร่อยกินดี กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตี
หนังวัวช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไป ท่บ้าน ท่เมื
อง ได้ช้างได้งวง ได้ปั่ว ได้นาง ได้เงิน ได้ทอง กูเอา
มาเวนแก่พ่อกู พ่อกูตาย ยังพี่กู กูพร่ำบำเรอแก่
พี่กู ดั่งบำเรอแก่พ่อกู พี่กูตาย จึงได้เมือง แก่กู ทั้ง
กลม....."[18]

หน้าที่ของลูกเจ้าลูกขุนในด้านช่วยพระมหากษัตริย์จัดการปกครองอาณาจักรมีหลักฐานอยู่ในจารึกหลักที่ ๑ ดังนี้

"..... ผิใช่วันสวดธรรม พ่อขุนรามคำแหง
เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขะดา
รหิน ให้ฝูงท่วย*ลูกเจ้าลูกขุน* ฝูงท่วยถือบ้านถือ
เมือง....."[19]

ข้อความในจารึกข้างต้นนี้มีความหมายว่า พ่อขุนรามคำแหงจะเสด็จไปประทับบนพระแท่นมนังคศิลาในวันที่มิใช่วันพระ ทรงเป็นประธานในการประชุมพิจารณาเกี่ยวกับการปกครองบ้านเมือง ผู้ที่ร่วมในการประชุมนี้คือเหล่าลูกเจ้าลูกขุน ข้อความตอนนี้ยังมีคำที่ยังเป็นปัญหาอยู่คือคำว่า*ฝูงท่วย* มีผู้สันนิษฐานว่า อาจหมายถึงประชาชนโดยทั่วไปก็ได้ ถ้าเป็นเช่นนั้น ก็หมายความผู้เข้าร่วมฟังการพิจารณาและอาจมีโอกาสออกความคิดเห็นได้อีกกลุ่มหนึ่งก็คือสามัญชน

ในเวลาต่อมา เมื่ออาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัยแผ่ขยายกว้างขวางขึ้น ประกอบกับเจ้านายในราชวงศ์เพิ่มจำนวนขึ้นตามกาลเวลา บรรดาโอรสหรือราชนัดดาของกษัตริย์ จะถูกส่งออกไปปกครองตามหัวเมืองสำคัญ ที่รายล้อมสุโขทัยในการปกครอง เจ้านายเหล่านี้จะมีอำนาจบังคับบัญชาไพร่พล สะสมกำลังอาวุธผู้คน และแสวงหาผลประโยชน์ในเมืองของตนได้อย่างอิสระพอควร

ตามลักษณะการปกครองในรูปนครรัฐ (City state) เมืองเหล่านี้มีชื่อเรียกต่อมาว่า เมืองลูกหลวง และเมืองหลานหลวง เมืองสุโขทัยกับเมืองลูกหลวงเหล่านี้รวมกันแล้วคือ หัวใจของอาณาจักรสุโขทัย บรรดาดินแดนที่สุโขทัยควบคุมได้มั่นคงและรวมตัวเป็นอาณาจักรสุโขทัยอย่างแท้จริง ดังเช่น ศรีสัชชนาลัย ตาก กำแพงเพชร พิษณุโลก พิจิตร สันนิษฐานว่า บางเมืองอาจปกครองโดยเจ้านาย และบางเมืองพระมหากษัตริย์อาจแต่งตั้งให้ขุนนางเป็นผู้ดูแล เมืองที่มีหลักฐานหลงเหลืออยู่ที่ระบุว่าเป็นเมืองลูกหลวงคือ เมืองศรีสัชชนาลัย ซึ่ง พระมหาธรรมราชาลิไทยได้เคยทรงไปปกครองอยู่ก่อนที่จะเสวยราชย์เป็นกษัตริย์แห่งสุโขทัย หลักฐานนี้อยู่ในจารึกหลักที่ 5 ด้านที่ 2 มีข้อความจารึกไว้ว่า

"...เสวยราชในเมืองศรีสัชชนาไลยสุโขทัยได้ยี่สิบสอง เข้า ศักราช 1283 ปีฉลู จึงให้ไปอัญเชิญมหาสามีสังฆราช....."[20]

เจ้านายเหล่านี้ มักกระทำตนเป็นคู่แข่งแสวงหาอำนาจแข่งขันกับเมืองหลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวลามีการเปลี่ยนแผ่นดิน เช่น ใน พ.ศ. 1890 พระมหาธรรมราชาลิไทยได้เสด็จจากศรีสัชชนาลัยเข้าไปยังสุโขทัย ทรงทำการปราบปรามเจ้านายที่สุโขทัยได้ และได้ขึ้นเสวยราชย์เป็นกษัตริย์ที่สุโขทัย[21]

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของบรรดาลูกเจ้าลูกขุน คือการควบคุมดูแลบังคับบัญชาไพร่หรือประชาชนสามัญทั้งหลาย ถึงแม้หลักฐานต่าง ๆ ในสมัยสุโขทัยจะไม่ให้รายละเอียดไว้ชัดเจนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกับไพร่ แต่ก็พอสันนิษฐานได้ว่า อาณาจักรสุโขทัยมีระบบการควบคุมและเกณฑ์แรงงานประชาชนสามัญมาใช้ทั้งในเวลาสงบและยามสงคราม ซึ่งเรียกโดยทั่ว ๆ ไปว่าระบบไพร่ วิธีการเช่นนี้มีใช้อยู่โดยทั่วไป ดังเช่นในอาณาจักรใกล้เคียง เช่น อาณาจักรลานนาและ อาณาจักรอยุธยา ในการควบคุมและเกณฑ์แรงงานของประชาชนมาไว้ใช้นี้ จะต้องมีผู้ควบคุมดูแลบังคับบัญชาอยู่ บุคคลผู้บังคับบัญชานี้เรียกว่า *มูลนาย* ซึ่งประกอบด้วยเจ้านายและขุนนางในสมัยสุโขทัย ลูกเจ้าลูกขุนทั้งหลายคงเป็นผู้ทำหน้าที่นี้ด้วย หน้าที่สำคัญของมูลนายคือ ในเวลาสงครามออกคำสั่งบังคับบัญชาไพร่ที่ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ ในเวลาสงบออกคำสั่งบังคับบัญชาในการทำงานสุดแล้วแต่ว่าเป็นงานอะไร เช่น การก่อสร้างหรือการทำการเพาะปลูก รวมทั้งดูแลตัดสินคดีความต่าง ๆ และจัดการเก็บภาษีอากรไพร่ทั้งปวง การทำงานดังกล่าวนี้จะมีขุนนางชั้นรอง ๆ ลงไปเป็นผู้ช่วย จารึกในสมัยสุโขทัย ในจารึกหลักที่ 38 (จารึกกฎหมายลักษณะโจร) ก็มีการกล่าวถึงมูลนายอยู่หลายแห่ง ทำให้สันนิษฐานได้ว่า สมัยสุโขทัยมีระบบไพร่เกิดขึ้นแล้ว

ตัวอย่างตอนหนึ่งในจารึกหลักที่ 38 ที่กล่าวถึง *มูลนาย* มีใจความว่าข้าของลูกขุนมูลนายซึ่งอยู่ในเมืองรอบนอก ห่างจากสุโขทัยออกไป เช่นเมืองเชลียง หลบหนีไปอยู่กับผู้อื่น ดังนี้

มาตราหน่งเสด *ลูกขุนมูลนาย* ....และผูเดอนอยูภายบานนอก.....
เมืองเล็กตนยังไกลจาก .... แควันเมืองใหญ่ทั้งหลาย ทำเนปร เชลียง
..... แก้ถิ่นฐานบ้านนา อันอาศัยประ ..... ชั่ววันก็ดี และครึ่งวันก็ดี

ผิมีข้าอันขึ้นปีกท่าน ..... ข้าชีบา พระอุปัชยาจารย์ก็ดี อันหนีท่านไปสู่บ้านสู่
ช่องตน ไปสู่อยู่เหย้าเรือนก็ดี คนเอาข้าท่าน หนีไปสู่จุ่งคืนให้ได้ไว้ข้าท่าน..."[22]

อีกตอนหนึ่งในจารึกหลักที่ 38 กล่าวถึง มูลนาย เอาไว้ว่า ประชาชนผู้ใดจะฆ่าวัวควาย เพื่อกินเนื้อ ต้องเอาวัวควายนั้นออกมาแสดงตัวให้คนอื่นทราบ และแจ้งให้*มูลนาย*ทราบด้วย เพื่อความบริสุทธิ์ใจ ดังนี้

".....มาตราหนึ่งโสด ผิผู้ใดจักมีการอันกระทำก็ดีและจะฆ่าวัวฆ่าควาย
ไม่ให้เอาวัวควายนั้นอันจักฆ่ามันชี้ให้กันเห็นทั้งหลาย แม้น*มูลนาย*ไซร้...
ไพร่ไซร้ ให้มูลนายรู้ เพื่อนและเพื่อนของตนรู้ใจ ผู้กระทำ..."[23]

วิธีการควบคุมอำนาจของลูกเจ้าลูกขุน

หน้าที่นานาประการของลูกเจ้าลูกขุนดังกล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ อำนวยให้ลูกเจ้าลูกขุนมีอำนาจเหนือประชาชน แต่กษัตริย์ในสมัยสุโขทัยส่วนใหญ่ทรงเน้นหลักการปกครองโดยธรรมตามหลักศาสนา เพื่อให้ไพร่ทั้งหลายได้รับความสะดวกสบายอย่างเพียงพอ ธรรมในการปกครองนี้จึงเป็นเครื่องมือประการหนึ่งที่จะคอยคุมมิให้ลูกเจ้าลูกขุนปฏิบัติหน้าที่โดยมิชอบ

จารึกหลักที่ 3 (จารึกนครชุม) มีข้อความที่ระบุถึงการเน้นหลักการปกครองโดยธรรมไว้ว่า ขุนผู้ใดอยู่ในธรรม ถึงจะอยู่ในตำแหน่งได้นาน ขุนผู้ใดไม่ปกครองโดยธรรม จะอยู่ในตำแหน่งไม่นาน ดังนี้[24]

"ขุนผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดังอัน ขุนผู้นั้น.....กินเมืองเทิงนามแก่กม.
ผู้ใดกระทำบ่ชอบด้วยธรรมดังอัน ขุนผู้นั้นบ่มียืนเยิงเหิงนานเลย"

วิธีการควบคุมพฤติกรรมของลูกเจ้าลูกขุนอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ พระมหากษัตริย์จะทรงควบคุมไว้เองโดยทางอ้อม พระมหากษัตริย์สมัยสุโขทัยทรงให้ประชาชนเข้าถึงพระองค์ได้โดยง่าย ประชาชนจะมีโอกาสร้องเรียนข้อเดือดร้อนของตน เป็นเหตุให้บรรดาลูกเจ้าลูกขุนไม่อาจข่มเหงราษฎรได้ตามอำเภอใจ มีหลักฐานปรากฏในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นที่รู้กันแพร่หลายมาจนถึงในปัจจุบันว่า ประชาชนสมัยพ่อขุนรามคำแหง มีโอกาสร้องทุกข์ได้โดยการไปสั่นกระดิ่งหน้าประตูวัง พ่อขุนรามคำแหงก็จะเสด็จออกมาไต่สวน และแก้ไขปัญหา

ข้อความในศิลาจารึกระบุไว้ชัดเจนทีเดียวว่า ในการร้องทุกข์นี้ เปิดโอกาสให้ประชาชนฟ้องร้องพวกเจ้าพวกขุนได้ ดังนี้

".....ไพร่ฟ้าหน้า

ปก กลางบ้านกลางเมือง มีถ้อยมีความ เจ็บท้อง
ข้องใจ มันจักกล่าวถึงเจ้าถึงขุนบ่ไร้ ไปสั่นกระดิ่งอัน
ท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองได้
ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันด้วยซื่อ ไพรใน
เมืองสุโขทัยนี้จึ่งชม....."[25]

ใจความอีกตอนหนึ่งในจารึกหลักที่ ๑ นี้ จารึกไว้ว่า ถ้าประชาชนเกิดมีข้อผิดใจเป็นคดีกับลูกเจ้าลูกขุน ประชาชนมีสิทธินำเรื่องขึ้นฟ้องร้องในชั้นศาลขอความยุติธรรมได้ ดังนี้

"..... ไพร่ฟ้า

ลูกเจ้าลูกขุน ผิแลผิดแผ่ กแลกว้างกัน สวนดู

แท้แล้ จึงแล่งความแก่ข้าด้วยซื่อ....."[26]

การที่ประชาชนมีสิทธิ์ร้องทุกข์และฟ้องร้องได้อย่างเสรีนี้ เป็นทางสะกัดกั้นการใช้อำนาจนอกขอบเขตของลูกเจ้าลูกขุนได้เป็นอย่างดี แสดงให้เห็นว่า ในสมัยสุโขทัย อภิสิทธิ์ของลูกเจ้าลูกขุนมิได้มีเหนือสามัญชนเท่าใดนัก พระมหากษัตริย์ยังทรงเน้นความสำคัญของสามัญชนซึ่งเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมืองอยู่มาก

อภิสิทธิ์ของลูกเจ้าลูกขุนในด้านการศาลในสมัยสุโขทัยนี้ แตกต่างกับสมัยอยุธยาอย่างมาก เพราะในสมัยอยุธยา ชนชั้นเจ้านายและขุนนางเท่านั้น ถึงจะมีสิทธิ์นำเรื่องขึ้นศาลได้ สามัญชนผู้ใดต้องการความยุติธรรมจากศาลก็ต้องเสนอเรื่องผ่านเจ้านายและขุนนางไปอีกต่อหนึ่ง การร้องทุกข์ของสามัญชนจึงอาจถูกเก็บไว้ก่อนถึงศาลได้

ถึงกระนั้นก็ตาม กล่าวได้ว่า การเน้นหลักปกครองโดยธรรมนี้ ส่วนใหญ่เป็นการโน้มน้าวจิตใจให้ลูกเจ้าลูกขุนกระทำตามมากกว่าจะมีกฎหมายบังคับไว้อย่างเข้มงวด จึงอาจมีลูกเจ้าลูกขุนส่วนหนึ่ง ใช้อำนาจในทางที่มิชอบได้ การที่พ่อขุนรามคำแหงเปิดโอกาสให้ประชาชนฟ้องร้องพระองค์เกี่ยวกับลูกเจ้าลูกขุนได้นี้ ก็คงเนื่องมาจากการใช้อำนาจในทางที่ผิดของลูกเจ้าลูกขุนบางคนนั่นเอง

แม้ในระยะแรก ลูกเจ้าลูกขุนจะไม่มีอภิสิทธิ์แตกต่างไปจากสามัญชนมากนัก ในเวลาต่อ ๆ มา เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเริ่มเหินห่างจากประชาชนกว่าแต่ก่อน ตามลัทธิการปกครองในรูปเทวราชา ลูกเจ้าลูกขุนผู้อยู่ในฐานะใกล้ชิดกับกษัตริย์ ก็คงจะมีอภิสิทธิ์แตกต่างจากสามัญชนมากขึ้นด้วย ในระยะหลังของสุโขทัย ลูกเจ้าลูกขุนถูกมองว่าเป็นผู้มีอำนาจและอิทธิพล ทำให้สามัญชนมีความเกรงกลัว ดังมีหลักฐานปรากฏอยู่ในจารึกหลักที่ 38 ว่า ประชาชนบางคนมีความเกรงในบารมีของ "ผู้ใหญ่" จึงปล่อยขโมยที่เป็นข้าของ "ผู้ใหญ่" นั้นไป แทนที่จะช่วยจับขโมยนั้นไว้ตามกฎหมายบ้านเมือง[27]

การศึกษาของลูกเจ้าลูกขุน

เมื่อบรรดาลูกเจ้าลูกขุนมีหน้าที่ความรับผิดชอบดังที่กล่าวแล้วเบื้องต้น ในวัยเยาว์ ลูกเจ้าลูกขุนทั้งหลายจึงต้องได้รับการศึกษาอบรม เพื่อให้มีความสามารถที่จะปฏิบัติหน้าที่ในอนาคต วิชาที่สำคัญที่สุดสำหรับลูกเจ้าลูกขุนคือ วิชาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องในการสงคราม และปกครอง ผู้ให้การศึกษาอาจเป็นพระราชบิดาหรือผู้มีคุณวุฒิอื่น ๆ ในหนังสือเรื่องพงศาวดารโยนก กล่าวไว้ว่า "สมเด็จพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย ได้ไปเรียนศิลปวิทยากับพระอาจารย์ผู้หนึ่งเป็นฤาษีชื่อ พระสุก-

ทันตฤาษี ที่กรุงละโว้ ในเวลาเดียวกับพระยางำเมือง สันนิษฐานว่า พระร่วงเจ้าองค์นี้ คือ พ่อขุนรามคำแหง[28] ตัวอย่างของศิลปวิทยาที่จำเป็นสำหรับลูกเจ้าลูกขุนดูได้จากจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) ซึ่งกล่าวถึงชีวประวัติบางส่วนของพระมหาเถรศรีศรัทธาไว้ ตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า พระมหาเถรฯ ได้ศึกษาวิชาเกี่ยวกับช้าง ม้า ซึ่งคงจะรวมทั้งวิธีการรบบนหลังช้างและม้าด้วย ดังนี้

"เจ้าศรีศัทธาราชจุลามุณี....คุณมักเรียนคุณ....พี....สอัน
หนึ่งรู้คุณช้าง อันหนึ่งรู้คุณม้า อันหนึ่งรู้คุณ..... (อันหนึ่ง
รู้คุณ) อันหนึ่งรู้คุณสีห์....."[29]

วิชาสำคัญอีกประการหนึ่งสำหรับบรรดาเจ้านายคือ วิชาทางด้านอักษรศาสตร์ จึงปรากฏหลักฐานว่า เจ้านายสุโขทัยหลายพระองค์ต่อมาเมื่อได้ดำรงตำแหน่งกษัตริย์แล้ว จึมีผลงานสำคัญทางอักษรศาสตร์ด้วย เช่น พ่อขุนรามคำแหง ทรงประดิษฐ์ตัวอักษรไทยขึ้นใช้ได้สำเร็จ และพระมหาธรรมราชาลิไทย ทรงพระราชนิพนธ์งานสำคัญ คือ ไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น

ความรู้ทางศาสนาเป็นศาสตร์อีกด้านหนึ่งที่สำคัญสำหรับลูกเจ้าลูกขุน เนื่องจากศาสนามีอิทธิพลสำคัญต่อแนวทางการปกครองของสุโขทัยด้วยเป็นอย่างมาก กล่าวคือ กษัตริย์และเจ้าเมืองต่างมีแนวทางปกครองตามหลักธรรมของพุทธศาสนา ซึ่งปรากฏชื่อต่อมาดังเช่น ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร และราชจรรยานุวัตร ประกอบกับลักษณะที่กษัตริย์และผู้ปกครองรองลงไปมีความใกล้ชิดกับประชาชนในแบบพ่อปกครองลูก หน้าที่สำคัญประการหนึ่งของกษัตริย์และลูกเจ้าลูกขุนคือ เป็นผู้สั่งสอนประชาชนให้รู้บุญรู้ธรรมแท้ กษัตริย์ตลอดจนลูกเจ้าลูกขุนทั้งหลาย จึงต้องมีความรู้ทางศาสนาด้วย ความรู้ทางอักษรศาสตร์และศาสนานี้ ลูกเจ้าลูกขุนบางองค์อาจเอาพระทัยศึกษาค้นคว้าเป็นพิเศษ

ในจารึกสุโขทัย หลักที่ 1 มีหลักฐานที่แสดงถึงความรู้ทางศาสนาและอักษรศาสตร์ของพ่อขุนรามคำแหง กษัตริย์แห่งสุโขทัยไว้ ความรู้ดังกล่าวนี้ เชื่อได้ว่า พ่อขุนรามคำแหงคงจะได้สะสมไว้ตั้งแต่ยังทรงเป็น "ลูกเจ้าลูกขุน"

"..... เมื่อก่อนลายสือไทยนี้ บ่
มี 1205 ศก ปีมะแม พ่อขุนรามคำแหงหาใครใจ
ในใจแลใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมี เพื่
อ ขุนผู้นั้นใส่ไว้ พ่อขุนรามคำแหงนั้น หา
เป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็น
ครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้
บุญรู้ธรรมแท้ ....."[30]

จารึกหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) มีข้อความตอนหนึ่งจารึกไว้ว่า

"..... ลูกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ผู้หนึ่งชื่อ พ่อขุน
รามราช *ปราชญ์รู้ธรรม* ....."[31]

ใน "บานแผนก" ของหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งระบุไว้ว่า พระมหาธรรมราชาลิไทย

เป็นผู้นิพนธ์นั้น (ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 1888 ในสมัยที่ยังมิได้เป็นกษัตริย์) ได้กล่าวถึงหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ ที่พระมหาธรรมราชาลิไทยทรงค้นคว้าก่อนที่จะนิพนธ์ไตรภูมิพระร่วงขึ้น ดังนี้

"พระยาเลไทย.....ใคร่จำเริญพระอภิธรรมโสด พระธรรม
ไตรภูมิกถานี้ ธ อาออกมาแต่คัมภีร์ใดบ้างเล่า เอามาแต่ใน
พระอัตถกถา พระจตุราคนั้นก็มีบ้าง ..... พระธรรมบทก็
มีบ้าง ในพระธรรมชาดกก็มีบ้าง ในพระชินาลังการก็มีบ้าง
..... เอาออกมาแลแห่งแลน้อยและเอามาผสมกัน....."[32]

จากข้อความดังกล่าวนี้แสดงว่า ในสมัยที่พระมหาธรรมราชาลิไทยยังทรงเป็น ลูกเจ้า" อยู่นั้น ทรงอุสาหะศึกษาคัมภีร์ต่าง ๆ ทางศาสนาไว้อย่างมากมาย

รายได้ของลูกเจ้าลูกขุน

สันนิษฐานว่า รายได้ส่วนหนึ่งของลูกเจ้าลูกขุนจะได้รับพระราชทานจากกษัตริย์ สิ่งเหล่านี้ได้แก่ทรัพย์สมบัติทั้งหลาย ที่ได้มาจากการทำศึก ตลอดจนเชลยศึกด้วย

รายได้ของหลวงที่ได้มาจากการค้าก็ดี การเก็บภาษีจากประชาชนก็ดี สันนิษฐานว่าพระ-มหากษัตริย์คงจะได้แบ่งปันส่วนหนึ่งให้กับลูกเจ้าลูกขุนที่มีส่วนช่วยเหลือกระทำกิจการนั้น ๆ ด้วย

สำหรับลูกเจ้าลูกขุนที่ได้ปกครองเมืองใหญ่น้อยทั้งหลาย น่าจะได้รับรายได้จากการเก็บภาษีต่าง ๆ และค่าธรรมเนียมศาล จากประชาชนในเมืองเป็นของตน

แหล่งรายได้ที่สำคัญอีกประการหนึ่งของลูกเจ้าลูกขุนคือที่ดิน ลูกเจ้าลูกขุนที่มี *ข้า* (มีความหมายคล้ายคำว่า *ทาส* จะพูดถึงข้าโดยละเอียดในหัวข้อต่อไป) จะใช้ *ข้า* ทำงานในที่ดินของตน ผลิตผลที่ได้รับจากที่ดินก็จะเป็นรายได้ของพวกเจ้านายทั้งหลาย สันนิษฐานว่า ถ้าลูกเจ้าลูกขุนให้ข้าทาสบริวารหักร้างถางพงพลิกเป็นไร่นาได้เท่าใดก็เป็นสิทธิแก่ลูกเจ้า ลูกขุนเท่านั้น การได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินวิธีนี้เป็นสิทธิที่รัฐบาลสุโขทัยให้กับประชาชนทุกคนด้วย หลักฐานจารึกหรือเอกสารอื่น ๆ ในสมัยสุโขทัยเท่าที่ค้นคว้าได้ยังไม่มีที่ระบุว่าลูกเจ้าลูกขุนจะมีอภิสิทธิ์ในการครอบครองที่ดินเหนือกว่าสามัญชน แสดงว่าในสมัยสุโขทัย สิทธิในที่ดิน ซึ่งก็เหมือนกับเรื่องของสิทธิในการขึ้นศาล ทั้งลูกเจ้าลูกขุนและประชาชนทั่วไปมีสิทธิเท่าเทียมกัน ในจารึกหลักที่ 1 มีข้อความระบุไว้ดังนี้

"..... สร้างป่าหมาก ป่าพลู ทั่ว เมือ
งนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลาง
ก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้
หมากขามก็หลายในเมืองนี้ *ใครสร้างได้ไว้แก่มัน*"[33]

ข้อความข้างต้นระบุไว้ชัดเจนว่า ไม่ว่าใครก็ตาม ที่ได้อุตสาหะสร้างไร่ไม้ผลชนิดต่าง ๆ ขึ้นมา ย่อมมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นเสมอกัน

ข้อความอีกตอนหนึ่งในจารึกหลักที่ 1 นี้ สามารถตีความได้ว่าในด้านของทรัพย์สิน ไม่ว่า

จะเป็นเหย้าเรือน สัตว์พาหนะ ผู้คนบริวาร และ ไร่นาทั้งหลายนั้น ลูกเจ้าลูกขุนและสามัญชนต่างก็สะสมไว้ได้เหมือน ๆ กัน ลูกเจ้าลูกขุนมีทรัพย์สินสิ่งใด สามัญชนก็มีได้เหมือนกัน และสามารถยกเป็นมรดกตกทอดให้ลูกหลานของตนได้

"..... ไพร่ฟ้าหน้าใส
ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่า เหย้าเรือนพ่อเชื้อ
เสื้อคำมัน ช้างขอ ลูกเมีย เยียข้าว ไพร่ฟ้าข้าไทย
ป่าหมากป่าพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น"[34]

ขุนนางชั้นผู้น้อย

หลักฐานเกี่ยวกับบุคคลในกลุ่มนี้มีอยู่น้อยมาก แต่เชื่อได้ว่า ชนชั้นนี้จะต้องมีอยู่ เพราะพวกลูกเจ้าลูกขุนไม่อาจบริหารงานบ้านเมืองได้โดยไม่มีผู้ช่วย หลักฐานเกี่ยวกับพวกขุนนางชั้นผู้น้อยนี้ปรากฏอยู่ในจารึกหลักที่ 45 ซึ่งมีข้อความตอนหนึ่งที่เอ่ยถึงตำแหน่งขุนนางเอาไว้ ดังนี้

"ฝูงล่าม หมื่นล่าม ขุนมนตรี เสนาบดี อมาตย์
ทั้งหลาย อีกนายเมืองพู้น มาลักพี้ ชาวนี้ ไปมิชื่อแก่
สองท่าน ปู่หลาน ....."[35]

ในจารึกหลักที่ 15 (จารึกวัดพระเสด็จ) ซึ่งจารึกไว้ในประมาณ พ.ศ. 2052 - 2061 มีเนื้อความสำคัญเกี่ยวกับบุคคลกลุ่มหนึ่งได้อุทิศที่ดินสร้างวัดและถวายคนให้เป็น "ข้าพระอาราม" จารึกได้กล่าวถึงบุคคลอยู่หลายคน โดยเรียกยศนำหน้าชื่อด้วย สันนิษฐานว่า ยศเหล่านี้เป็นยศของขุนนางชั้นผู้น้อย ดังนี้

"*นายพัน* เทพรักษา แล *นายพัน*สุริยามาศ อำแดง
คำกอง และ อำแดง ศรีบัวทอง ผู้ลูกมีใจศรัทธา
กัลปนา อีแก้ว ข้า และกองดวงหนึ่ง เป็นเงินเจ็ดบาท
กับอาราม คนใส่ไว้ให้รักษา พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ....."[36]

ตำแหน่งดังเช่น นายพัน ล่าม หมื่นล่าม ขุนมนตรี เสนาบดี อมาตย์ จะมีความหมายถึงผู้ใดไม่มีหลักฐานแน่ชัด แต่ตำแหน่งเหล่านี้ มีใช้อยู่เช่นกันในอาณาจักรลานนา เอกสารทางลานนาได้อธิบายไว้ชัดเจนเกี่ยวกับตำแหน่งหน้าที่ของขุนนางดังกล่าว จึงสันนิษฐานได้ว่า ความหมายของตำแหน่งต่าง ๆ ทางอาณาจักรสุโขทัยซึ่งเป็นคนไทยเหมือนกับลานนา คงไม่ห่างไกลกันมากนัก เอกสารทางลานนาคือกฎหมายพระยามังราย หรือ มังรายศาสตร์ ได้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับตำแหน่งต่าง ๆ ไว้ดังนี้

"ไพร่สิบคนให้มี*นายสิบ*ผู้หนึ่ง *ข่มกว้าน* ผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อ (ล่าม) ป่าวประกาศเรื่องงานการประจำนายสิบทุกคน นายสิบ 5 คน ให้มี *นายห้าสิบ* ผู้หนึ่ง มี*ปากขวา* และ*ปากซ้าย* เป็นผู้ช่วยรวม 2 คน นายห้าสิบ 2 คน ให้มี *นายร้อย*ผู้หนึ่ง นายร้อย 10 คน ให้มี*เจ้าพัน* ผู้หนึ่ง เจ้าพัน 10 คน ให้มี *เจ้าหมื่น* เจ้าหมื่น 10 คน ให้มี*เจ้าแสน*ผู้หนึ่ง ปกครองเมืองแบบนี้ เพื่อ

มิให้ขัดเคืองใจพระเจ้าแผ่นดิน"[37]

เมื่ออ่านข้อความข้างต้นแล้ว จะเห็นได้ว่า ชื่อยศของข้าราชการของลานนานั้นมาจากจำนวนไพร่พลที่อยู่ในความดูแล เช่น *นายสิบ* มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบไพร่ 10 คน *นายร้อย* ดูแลไพร่ 100 คน *เจ้าพัน* ดูแลไพร่ 1,000 คน *เจ้าหมื่น* ดูแลไพร่ 10,000 คน *เจ้าแสน* ดูแลไพร่แสนคน ส่วนผู้อยู่ในฐานะ *ล่าม* และ *ข่มกว้าน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วย*

ข้อความอีกตอนหนึ่ง กล่าวถึง ยศ และตำแหน่งบังคับบัญชาลดหลั่นลงมาละเอียดขึ้นอีกดังนี้

".....ในทำนองเดียวกัน ให้ฆ่าผู้ซึ่งละทิ้งลูกน้องในที่รบ ผู้บังคับบัญชามีลำดับลงมาดังนี้ *เจ้าแสน เจ้าหมื่น ล่ามหมื่น เจ้าพัน ล่ามพัน* และ *พันน้อย ล่ามบ่าว กว้าน ไพร่*"[36]

จากข้อความตอนนี้ เราก็ทราบว่า ผู้ที่อยู่ในตำแหน่ง*ล่าม* จะทำหน้าที่รองหรือเป็นผู้ช่วย เช่นล่ามหมื่น เป็นผู้ช่วยเจ้าหมื่น และล่ามพัน เป็นผู้ช่วยของเจ้าพัน

ข้อความอีกส่วนหนึ่งในมังรายศาสตร์ ชี้ให้เห็นว่า ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งเจ้าแสนไป จะเป็นผู้ครองเมืองใหญ่ และมักเรียกรวม ๆ กันว่า พวก "พระยาเสนาอมาตย์" ส่วนพวก *เจ้าหมื่น* จะเป็น *เจ้าเมืองขนาดเล็ก* (มีประชาชนประมาณหมื่นคน) ดังนี้

"ตระกูลพระยาเสนาอมาตย์เจ้าเมืองก็ดี มักเมียท่าน ให้ไหม 3,300 เงิน
เจ้าหมื่น อันกินเมืองเล็ก มักเมียท่าน ให้ไหม 2,200 เงิน"[39]

ฉะนั้น จากการศึกษาเอกสารของลานนา ก็พอจะได้เค้ามูลของความหมายของคำว่าล่าม นายพัน หมื่นล่าม ขุนมนตรี เสนาบดี อมาตย์ ได้ ดังนี้

ล่าม คงหมายถึง ขุนนางชั้นผู้น้อย ผู้ทำหน้าที่ติดต่อระหว่างประชาชนหรือไพร่ในเมืองหรือตำบลนั้น ๆ กับผู้บังคับบัญชา จารึกในตอนนี้ ก็ไม่มีรายละเอียดเพิ่มเติมว่าเป็นล่ามในระดับไหน

นายพัน ขุนนางชั้นสูงกว่าพวกล่าม ทำหน้าที่บังคับบัญชาไพร่ประมาณ 1,000 คน ซึ่งน่าจะเทียบเท่ากับอำเภอในสมัยปัจจุบันนี้ หรือมิฉะนั้นก็เป็นเมืองเล็ก ๆ อยู่ห่างไกลจากสุโขทัยออกไป

หมื่นล่าม ผู้ช่วยของเจ้าหมื่น ซึ่งทำหน้าที่ปกครองเมืองที่มีประชากรประมาณ 10,000 คน

ส่วนพวกขุนมนตรี เสนาบดี อมาตย์ คงเป็นคำเรียกขุนนางชั้นผู้ใหญ่กว่าเจ้าหมื่นขึ้นไปอีก

บุคคลที่จัดว่าเป็นขุนนางชั้นผู้น้อยในที่นี้ ควรจะนับตั้งแต่ เจ้าพัน ลงมา ดังนั้นน่าจะมียศลดหลั่นกันลงมาดังนี้ คือ เจ้าพัน ล่ามพัน พันน้อย ล่ามบ่าว และกว้าน

หน้าที่ การทำงานของขุนนางชั้นผู้น้อย

สันนิษฐานว่าการทำงานของขุนนางผู้น้อยมีลักษณะเป็นเสมือนตัวกลาง ติดต่อระหว่างลูกเจ้าลูกขุนและประชาชน งานสำคัญของขุนนางชั้นผู้น้อย คือ การช่วยดูแลบังคับบัญชาไพร่ในขอบเขตภูมิลำเนาที่ตนรับผิดชอบ อย่างเช่น คอยสอดส่องการเคลื่อนย้ายของไพร่ ขุนนาง

เหล่านี้ต้องคอยเป็นหูเป็นตาแทนพวกเจ้านายในการที่จะเกณฑ์ไพร่ทั้งหลายมาทำงานได้ทันทีที่มีความจำเป็นเกิดขึ้น เช่น เมื่อเกิดสงครามหรือภัยธรรมชาติ ขุนนางผู้น้อยคงต้องมีหน้าที่ช่วยบังคับบัญชาไพร่ในกองทัพเวลาออกรบด้วย นอกจากนี้แล้ว งานที่ขุนนางผู้น้อยต้องทำก็น่าจะเป็นการไปติดต่อเก็บภาษีอากรต่าง ๆ จากราษฎรและดูแลไกล่เกลี่ยข้อพิพาท หากเป็นเรื่องใหญ่ ก็คงต้องให้ลูกเจ้าลูกขุนเป็นผู้ตัดสิน

ฐานะความเป็นอยู่ของขุนนางชั้นผู้น้อยนี้ คงไม่ใคร่แตกต่างไปจากประชาชนสามัญอย่างไรนัก ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า แม้ในหมู่ลูกเจ้าลูกขุนเองก็มีสิทธิในที่ดินและการสะสมทรัพย์สมบัติอื่น ๆ เท่าเทียมกับสามัญชน ขุนนางชั้นผู้น้อยก็คงอยู่ในสภาพเดียวกัน ความแตกต่างระหว่างขุนนางชั้นผู้น้อยกับสามัญชนจะมีอยู่ประการหนึ่ง ก็คือ ขุนนางผู้น้อยไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน เพราะงานในหน้าที่ก็เป็นการปฏิบัติราชการอยู่แล้ว

สามัญชนหรือไพร่

จารึกและเอกสารอื่น ๆ ในสมัยสุโขทัย ได้กล่าวถึงไพร่ไว้หลายแห่ง และมีสร้อยต่อท้ายต่าง ๆ กันไป เช่น ไพร่ฟ้าหน้าใส ไพร่ฟ้าหน้าปก ไพร่ไทย ไพร่ฟ้าข้าไท เป็นต้น คำว่าไพร่นี้คนไทยในอาณาจักรอื่น เช่น ลานนา หรือคนไทยในอาณาจักรอยุธยา หรือในสมัยรัตนโกสินทร์ใช้เรียกประชาชนสามัญโดยทั่ว ๆ ไป ที่มีอิสรภาพในตนเอง (คือไม่ใช่ ข้า หรือ ทาส) และมีหน้าที่ต้องมาให้แรงงานรับใช้รัฐบาลและมูลนายของตนตามกำหนดเวลา ด้วยเหตุนี้จึงทำให้แน่ใจว่าในสมัยสุโขทัย คำว่า *ไพร่* ก็มีความหมายถึงสามัญชนโดยทั่ว ๆ ไป ซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ด้วย ส่วนสร้อยต่อท้ายคำว่าไพร่ ตามที่ยกตัวอย่างมาให้ดูนั้น น่าจะมีความหมายเฉพาะตัวของมัน ซึ่งบ่งถึงลักษณะของไพร่ที่แตกต่างกันไป (หรือมิเช่นนั้น ก็อาจทำให้มีความหมายถึงบุคคลอีกชนชั้นหนึ่งไปก็ได้ เช่นคำว่า ไพร่ฟ้าข้าไท ซึ่งมีนักวิชาการหลายท่านสันนิษฐานว่า หมายถึงทาส เรื่องทาสนี้จะขอกล่าวโดยละเอียดในภายหลัง) แต่จะมีความหมายว่ากระไรบ้างนั้น นักวิชาการยังถกเถียงกันอยู่ ถ้าจะนำมากล่าวในที่นี้ ก็จะทำให้เรื่องยืดยาวออกไปมาก จึงของดเว้นไว้ก่อน

หน้าที่การทำงานของไพร่

ไพร่นี้เป็นประชากรส่วนใหญ่ของอาณาจักร แต่จำนวนของไพร่ก็คงมีอยู่ไม่มากนัก ดังเหตุผลที่ได้ยกมาชี้แจงแล้วเบื้องต้น (ที่ว่าด้วยจำนวนประชากรของสุโขทัย) เนื่องจากไพร่เป็นประชากรส่วนใหญ่นี่เอง เสถียรภาพความมั่นคงและความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจของอาณาจักรจึงขึ้นอยู่กับประสิทธิภาพการทำงานของไพร่ตลอดจนความร่วมมือที่ไพร่จะให้แก่รัฐบาลเป็นอย่างมาก การสร้างสรรความเจริญมั่นคงในอาณาจักร ต้องการแรงงานจากประชาชนมากมาย ทั้งในด้านการสงคราม การก่อสร้างนานาประการ เช่น ป้อม กำแพงเมือง คูเมือง บ่อน้ำ อ่างเก็บน้ำ ตลอดจนวัดวาอาราม ถนนหนทางต่าง ๆ และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ แรงงานในด้านการเพาะปลูก และการทำอุตสาหกรรม แต่แรงงานก็มีอยู่อย่างจำกัด ดังนั้น รัฐบาลจะสร้างความมั่นคงให้แก่อาณาจักรได้มากน้อยเพียงใด ก็ขึ้นอยู่ที่ว่า รัฐบาลจะสามารถนำแรงงานอันจำกัดนี้

มาใช้ได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยและทันต่อความต้องการได้เท่าใด การจะนำแรงงานมาใช้ได้นี้ จึงต้องมี *วิธีการ*ที่มีประสิทธิภาพ เป็นของธรรมดาที่มนุษย์ปุถุชนทั้งหลายย่อมไม่ประสงค์ที่จะเข้ามาทำงานหนัก หรือ เสี่ยงต่อความเป็นความตายในการรบ ดังนั้น พวกไพร่จึงมักจะพากันหลบหนีหลีกเลี่ยงงานเหล่านี้เสีย การหลบหนีนี้จะทำได้โดยง่าย เพราะสภาพภูมิประเทศในสมัยนั้น ย่อมเต็มไปด้วยป่าเขาลำเนาไพร อีกทั้งเนื้อที่ของอาณาจักรก็มีกว้างขวาง (แม้เนื้อที่การเพาะปลูกจะมีจำกัด) เกินจำนวนประชากร ฝ่ายรัฐบาลย่อมติดตามได้ไม่ง่ายนัก ดังนั้น *วิธีการ* นำแรงงานประชาชนมาใช้นี้ จึงต้องผนวกกับการใช้อำนาจบังคับด้วย มิใช่อาศัยความสมัครใจจากฝ่ายประชาชนแต่อย่างเดียว รัฐบาลสุโขทัยจะต้องมีวิธีการเกณฑ์แรงงานประชากรมาใช้อย่างใดอย่างหนึ่ง มิเช่นนั้นสุโขทัยคงไม่สามารถทำสงครามขยายอาณาเขตได้มากมาย

วิธีการเกณฑ์และควบคุมแรงงานของสุโขทัยก็คงจะคล้ายคลึงกับวิธีที่อาณาจักรลานนาและอยุธยาใช้กันนั่นเอง ลานนาและอยุธยามีวิธีการควบคุมและเกณฑ์แรงงานไพร่มาใช้ตามความจำเป็น โดยให้อยู่ในความควบคุมดูแลของเจ้านายและขุนนางวิธีการเกณฑ์และควบคุมแรงงานประชาชนนี้เรียกโดยทั่ว ๆ ไปว่า *ระบบไพร่*

หลักการดำเนินงานของระบบไพร่ในสมัยแรก ๆ ดังเช่น สมัยสุโขทัยนี้ คงจะยังไม่มีความซับซ้อนหรือกฎข้อบังคับเฉียบขาดรุนแรงมากนัก สันนิษฐานว่า คงจะมีการจัดแบ่งประชาชนสามัญที่อาศัยอยู่ในภูมิลำเนาหนึ่ง ๆ ออกเป็นหน่วย หน่วยย่อยที่สุดอาจมีจำนวนเพียง 10 คน หรืออาจเป็น 10 ครัวเรือน ซึ่งเป็นบุคคลที่อยู่อาศัยในเขตเดียวกัน แล้วจัดให้มีหัวหน้าคอยดูแลบังคับบัญชา และเกณฑ์แรงงานเมื่อมีความจำเป็น หน่วยย่อย 10 หน่วย รวมกันมีจำนวนเป็น 100 ก็ให้มีผู้บังคับบัญชาอีกลำดับหนึ่ง หน่วย 100 นี้ รวมกัน 10 หน่วย เป็นหน่วย 1,000 มีผู้บังคับบัญชาสูงสุดอยู่คนหนึ่ง จากนั้น หน่วยในลำดับสูงขึ้นไปอีก คือ หน่วย 10,000 ซึ่งมีสภาพเป็นเมืองเล็ก ๆ ผู้บังคับบัญชาก็คือ เจ้าเมืองเล็ก ๆ ซึ่งมีตำแหน่งเป็นเจ้าหมื่นนั่นเอง ผู้บังคับบัญชาชั้นสูงขึ้นไปอีก คือ เจ้าแสน ซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาไพร่จำนวนแสนคน โดยมีผู้ช่วยเป็นลำดับลงไปดังได้กล่าวมาแล้ว ผู้บังคับบัญชาไพร่เหล่านี้ เรียกรวม ๆ กันว่า *มูลนาย* มูลนายจะมียศลดหลั่นลงไป ตามจำนวนไพร่ใต้บังคับบัญชา เช่น ผู้ควบคุมไพร่ 10 คน เรียกว่า นายสิบ ควบคุมไพร่ 100 คน เรียกว่า นายร้อย ถัดขึ้นมา คือ นายพัน เจ้าหมื่น และ เจ้าแสน ตามลำดับ ผู้ที่ได้บังคับบัญชาไพร่เป็นจำนวนมาก อย่างเช่น เจ้าแสน เจ้าหมื่นนี้ ส่วนใหญ่คงเป็นพวกลูกเจ้าลูกขุนทั้งหลาย ส่วนนายพัน นายร้อย ตลอดจนผู้ช่วยเหลือ คงเป็นพวกขุนนางชั้นผู้น้อย นายสิบนั้นอาจเป็นผู้ที่ได้รับคัดเลือกมาจากหมู่ไพร่ด้วยกันเองก็ได้

หลักฐานของสุโขทัยเท่าที่ค้นคว้าได้ มิได้บอกถึงการจัดแบ่งประชากรออกเป็นหน่วย และมีมูลนายบังคับบัญชาดังกล่าวข้างต้นแต่อย่างไร หลักฐานของสุโขทัยมีกล่าวถึงแต่พวกไพร่ และกล่าวถึงมูลนายซึ่งทำให้สันนิษฐานได้ว่า สุโขทัยต้องมีการใช้ระบบไพร่ขึ้นแล้วเท่านั้น รายละเอียดของการบังคับบัญชาโดยแบ่งจำนวนประชากรออกเป็นหน่วยสิบ ร้อย พัน หมื่น และแสนนี้ เอามาจากการแบ่งของอาณาจักรลานนา ได้แต่สันนิษฐานว่า สุโขทัยซึ่งมีความเจริญรุ่งเรืองอยู่ใน

ระยะเดียวกับลานนาเป็นคนไทยเหมือนกัน และเผชิญปัญหา อย่างเดียวกัน ก็น่าจะมีวิธีการที่คล้ายคลึงกันด้วย หลักฐานของอาณาจักรลานนาที่กล่าวถึงการบังคับบัญชาไพร่พลนี้ ปรากฏอยู่ในกฎหมายของพระยามังราย ดังจะขอยกมาให้พิจารณา ดังต่อไปนี้

"ไพร่สิบคน ให้มีนายสิบผู้หนึ่ง ข่มกว้าน ผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อ (ล่าม) ป่าวประกาศเรื่องงานการประจำนายสิบทุกคน นายสิบ 5 คน ให้มีนายห้าสิบผู้หนึ่ง มีปากขวาและปากซ้ายเป็นผู้ช่วยรวม 2 คน นายห้าสิบ 2 คน ให้มีนายร้อยผู้หนึ่ง นายร้อย 10 คน ให้มีเจ้าพันผู้หนึ่ง เจ้าพัน 10 คน ให้มีเจ้าหมื่น เจ้าหมื่น 10 คน ให้มีเจ้าแสนผู้หนึ่ง ปกครองเมืองแบบนี้ เพื่อมิให้ขัดเคืองใจพระเจ้าแผ่นดิน"[40]

ผู้บังคับบัญชาเหล่านี้ คงทำหน้าที่ดูแลความสงบสุขเรียบร้อยทั้งปวง และที่สำคัญก็คือควบคุมดูแลการทำงานของไพร่ งานสำคัญของไพร่ที่มีผลต่อความมั่นคงของอาณาจักรเป็นอย่างมาก คือ การเข้าเป็นพลรบในกองทัพ เวลามีศึกสงคราม ไม่ว่าจะเป็นสงครามป้องกันตนเอง หรือสงครามขยายอาณาเขต ผู้บังคับบัญชาไพร่ในยามสงบก็จะเป็นผู้บังคับบัญชาในกองทัพด้วย ยามศึกสงครามนี้เป็นเวลาที่ไพร่ได้รับความยากลำบากมาก สงครามครั้งหนึ่ง ๆ ไพร่คงจะสูญเสียชีวิตจากการสู้รบหรืออาจถูกจับไปเป็นเชลยคราวละมาก ๆ ในจารึกสมัยสุโขทัย คือ จารึกหลักที่ 1 มีข้อความตอนหนึ่งที่ระบุว่า ไพร่ถูกเกณฑ์ไปรบในกองทัพด้วย คือ ในคราวที่พ่อขุนสามชนมาตีเมืองสุโขทัย และพ่อขุนศรีอินทราทิตย์นำทัพออกต่อสู้ ดังนี้

"....ขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด มาท เมืองตาก พ่อกูไปรบ
ขุนสามชนหัวซ้าย ขุนสามชนขับหัวขวา ขุนสาม
ชนเคลื่อนเข้า *ไพร่ฟ้าหน้าไส*พ่อกู หนีญญ่าย พายจะแจ่
กูบ่หนี"[41]

ข้อความอีกตอนหนึ่งในจารึกหลักเดียวกันนี้ ที่ระบุถึงบทบาทของไพร่ในการสงคราม มีดังนี้คือ

"..... แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วย
รู้ด้วยหลวก ด้วยแกล้วด้วยหาญ ด้วยแคะ
ด้วยแรง หาคนจักเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้า
ศึก มีเมืองกว้างช้างหลาย ....."[42]

ข้อความข้างต้นนี้ เป็นข้อความที่ผู้ปกครองสุโขทัยกล่าวชมคุณสมบัติต่าง ๆ ของประชาชน ดังเช่น มีความรู้ ความฉลาด มีความกล้าหาญ และมีความอุตสาหะพยายามคุณสมบัติเช่นนี้ทำให้กองทัพสุโขทัยปราบปรามข้าศึกได้ มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล ถ้าเป็นจริงดังที่จารึกอ้างไว้ นับว่าประชาชนสุโขทัยได้ให้ความร่วมมือกับรัฐบาลในยามสงครามเป็นอย่างดี และนี่คือสาเหตุหนึ่งที่ทำให้สุโขทัยสามารถขยายอาณาเขตไปได้กว้างขวางยิ่งในสมัยพ่อขุนรามคำแหง กระนั้นก็ดี ไพร่ที่หนีทัพก็คงมี เชื่อได้ว่าสุโขทัยคงมีกฎหมายที่ใช้ในยามศึกสำหรับลงโทษผู้หนีทัพอยู่ด้วย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานในขณะนี้ ทางอาณาจักรลานนา กำหนดโทษไว้รุนแรงสำหรับทหารที่หนีทัพ

ไม่ว่าจะเป็นชั้นพลทหารหรือแม่ทัพ โทษนั้น คือ ให้ประหารชีวิต และริบครอบครัวทรัพย์สมบัติทั้งสิ้น[43] ทางสุโขทัยก็อาจใช้กฎหมายลงโทษรุนแรงไว้เช่นกันก็ได้

ในยามปกติ ไพร่ก็ต้องมีหน้าที่ให้แรงงานในการก่อสร้าง หรืองานที่ใช้กำลังต่าง ๆ แก่ทางราชการ การให้แรงงานนี้มิใช่จะทำกันตลอดไป แต่จะมีการกำหนดระยะเวลาเอาไว้ว่า ในปีหนึ่งไพร่จะมาทำงานให้หลวงเป็นเวลากี่เดือนกี่วัน เมื่อครบกำหนดแล้ว ไพร่ก็มีอิสระที่จะไปประกอบอาชีพของตนเองได้ หลักฐานของสุโขทัยมิได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับระยะเวลาและลักษณะการทำงานของไพร่ในยามสงบไว้ ด้วยเหตุนี้ ก็คงจะต้องใช้หลักฐานทางอาณาจักรลานนาที่ระบุถึงเวลาการทำงานของไพร่มาเป็นแนวทาง และสันนิษฐานว่า ทางสุโขทัยก็คงมีหลักปฏิบัติที่ใกล้เคียงกัน ในมังรายศาสตร์ได้ระบุถึงระยะเวลาการทำงานของไพร่ไว้ดังนี้

"มาตรา 1 ควรจัดให้ไพร่มีเวรผัดเปลี่ยนกันมาทำงานหลวง 10 วัน กลับไปสร้างเหมืองฝายไร่นา สวนเรือกที่ดิน 10 วัน จัดเช่นนี้ถูกตามทำนองคลองธรรมแต่โบราณแล"[44]

พิจารณาจากข้อความข้างต้น ตีความหมายได้ว่า ในปีหนึ่ง ไพร่จะต้องผัดเปลี่ยนกันมาทำงานของราชการส่วนกลาง 10 วัน แล้วกลับไปทำงานราชการในท้องถิ่นของตนอีก 10 วัน รวมเป็นเวลาที่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน 20 วัน ในปีหนึ่ง สันนิษฐานว่า ทางสุโขทัยก็คงกำหนดระยะเวลาเกณฑ์แรงงานพวกไพร่ไว้ในเวลาใกล้เคียงกันนี้ แต่จะยืดเวลาออกไปได้ตามความจำเป็น ลักษณะงานที่ไพร่ต้องทำในเวลาถูกเกณฑ์มายังส่วนกลางหรือเมืองหลวงมิได้ระบุไว้ แต่งานในส่วนท้องถิ่นที่สำคัญ คือการสร้างเหมืองฝายสำหรับการเพาะปลูก และการทำไร่ นา และสวน ไร่นาและสวนที่นี้ สันนิษฐานว่า น่าจะไม่ใช่ไร่นาของไพร่นั้น แต่คงเป็นไร่นาของหลวง หรือไม่ก็เป็นนาของลูกเจ้าลูกขุน ผู้ปกครองเมืองหรือนาของมูลนายที่บังคับบัญชาไพร่ก็ได้

การประกอบอาชีพของไพร่

เมื่อว่างเว้นจากการไปทำงานให้ราชการแล้ว ไพร่มีอิสระเต็มที่ในการประกอบอาชีพของตนเอง อาชีพหลักของประชาชนส่วนใหญ่ในสมัยสุโขทัย ตามที่ปรากฏในจารึกคือ เกษตรกรรม และการค้าขาย ซึ่งเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจอันสำคัญของอาณาจักร ปรากฏว่ารัฐบาลพยายามกระตุ้นและให้ความสนับสนุนประชาชนให้ทำการเพาะปลูกและค้าขายอย่างมาก โดยให้สิทธิหลายประการแก่ประชาชนในการดำเนินกิจกรรม ทั้งสองด้านนี้

ในด้านการเกษตรกรรม ที่สำคัญคืองานด้านการเพาะปลูก เนื้อที่สำหรับการเพาะปลูกของสุโขทัยมีอยู่ในปริมาณจำกัด แต่เนื่องจากจำนวนประชากรยังมีน้อย จึงยังมีเนื้อที่เหลือสำหรับเพาะปลูกอยู่อีกมาก รัฐบาลสุโขทัยพยายามชักจูงให้ประชาชนหักร้างถางพงสร้างไร่ นา และสวนขึ้นมา และให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้นเป็นการตอบแทน ปรากฏหลักฐานใน*ศิลาจารึกหลักที่ 1* ดังนี้

".....สร้างป่าหมาก ป่าพลู ทั่วเมือ
งนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลาง
ก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้
หมากขามก็หลายในเมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่มัน"[45]

ใน *จารึกหลักที่ 3* (จารึกนครชุม) มีข้อความที่แสดงถึงการชักชวนประชาชนให้หักร้างถางพง อีก ดังนี้

"ปลูกหมากพร้าวหมากลางทุกแห่ง ..... (ชำรุด) .....
เป็นป่าเป็นดงให้แผ้วให้ถาง ..... (ชำรุด) ไพร่ฟ้าข้าไทขี่เรือไป
ค้าม้าไปขาย .... (ชำรุด) .... พ่อตายให้ไว้แก่ลูก พี่ตายให้ไว้
แก่น้อง"[46]

นอกจากการสนับสนุนโดยการให้กรรมสิทธิ์ที่ดินแก่ประชาชนที่อุตสาหะ หักร้างถางพงไว้แล้ว ทางรัฐบาลคงมีการสนับสนุนทางด้านชลประทานด้วย แต่หลักฐานเกี่ยวกับงานทางชลประทานในสมัยสุโขทัยมีอยู่น้อยมาก ทีเดียว (เมื่อเทียบกับ หลักฐานของทางลานนา ซึ่งให้รายละเอียดไว้มาก เกี่ยวกับการทำเหมืองฝายเพื่อนำน้ำเข้านา) ในจารึกหลักที่ 1 แม้จะมีการกล่าวถึง สรีดภงส์ และตระพังอยู่หลายแห่งแต่ก็ไม่มีรายละเอียดระบุว่า น้ำจากสรีดภงส์และตระพังเหล่านั้น ถูกนำไปเลี้ยงไร่นา น้ำจากแหล่งดังกล่าวนี้ คงจะมีไว้สำหรับใช้บริโภคในตัวเมืองมากกว่าการเกษตรกรรม มีหลักฐานเกี่ยวกับการชลประทานอยู่แห่งเดียวจากจารึกของสุโขทัย คือ จารึกหลักที่ 13 (จารึกบนฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร) จารึกนี้ พบที่กำแพงเพชร และจารึกไว้ในประมาณ พ.ศ.2053 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่อาณาจักรสุโขทัยอยู่ใต้การปกครองของอยุธยามานานร่วม 100 ปีแล้ว อย่างไรก็ตาม ข้อความบางส่วนในจารึกหลักนี้ ซึ่งกล่าวถึงการพบท่อระบายน้ำ เพื่อนำน้ำเข้านา อันมีชื่อว่า *ท่อปู่พระญาร่วง*นั้น ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ท่อระบายน้ำหรือคูส่งน้ำเข้านานี้คงสร้างไว้ครั้งสมัยสุโขทัยยังรุ่งเรืองอยู่ พระญาร่วงในที่นี้อาจหมายถึง พ่อขุนรามคำแหงก็เป็นได้ (ในหนังสือพงศาวดารโยนกเรียกพ่อขุนรามคำแหงว่าพระยาร่วง) ข้อความในจารึกหลักที่ 13 มีดังต่อไปนี้

"อนึ่ง ท่อปู่พระยาร่วงทำเอาน้ำไปถึงบางพานนั้น ก็ถมหายสิ้น และเขาย่อมทำนาทางฟ้า และหาท่อนั้นพบ กระทำเอาท่อน้ำเข้าไปเลี้ยงนา ให้เป็นนาเหมืองนาฝาย มิได้เป็นทางฟ้า....."[47]

พิจารณาดูจากหลักฐานทั้งหลายของสุโขทัยแล้ว สรุปได้ว่า พืชผลทางเกษตรกรรมนี้ประชาชนสุโขทัยนิยมเพาะปลูกข้าว ซึ่งต้องการการดูแลเอาใจใส่มากสักหน่อย และยังต้องการน้ำอย่างเพียงพอด้วย

นอกจากนั้น ก็มีไม้สวน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นไม้ยืนต้น ไม่ต้องการการเอาใจใส่ดูแลมากนัก และอาศัยความชุ่มชื้นจากใต้ดิน (คือ ไม่ต้องทำการชลประทานเอาน้ำมาหล่อเลี้ยงอย่างเช่นนาข้าว) เช่น หมาก พลู มะขาม มะม่วง และขนุน (ลาง) ผลิตผลจากการเกษตรนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชสำคัญดังเช่นข้าว คงกระทำได้ในประมาณที่พอกินพอใช้ในอาณาจักร ทั้งนี้เพราะเนื้อที่การเพาะปลูกมีจำกัด กำลังคนมีจำกัด และงานการชลประทานก็ดูเหมือนว่าจะทำในปริมาณจำกัดเช่นกัน มีหลักฐานปรากฏในเอกสารของจีนและเอกสารของไทยเองด้วยว่า บางครั้ง อาณาจักรสุโขทัยผลิตข้าวได้ไม่เพียงพอต้องขอซื้อจากอยุธยา[48]

งานทางเกษตรกรรมของชาวสุโขทัยยังมีอื่น ๆ อีก คือ การเลี้ยงสัตว์ และการจับปลา สัตว์ที่เลี้ยงได้แก่ สัตว์ที่ใช้เป็นอาหาร เช่น หมู เป็ด ไก่ แพะ วัว ควาย และสัตว์ที่ไว้ทำงาน

เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย สัตว์เหล่านี้มีทั้งที่เลี้ยงไว้ใช้เองและเลี้ยงไว้ขาย งานทางด้านนี้ ก็คงทำในปริมาณที่พอใช้เองในอาณาจักรเหมือนกัน หลักฐานจากจารึกสมัยสุโขทัยที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการเลี้ยงสัตว์ และการจับปลาของประชาชนมีดังนี้

จารึกหลักที่ 1 กล่าวไว้ว่า "ในน้ำมีปลา-ในนามีข้าว" ข้อความตอนนี้แสดงว่า มีการจับปลาซึ่งคงต้องเป็นปลาน้ำจืดมาใช้บริโภคกัน การจับปลาทางทะเลนั้น สุโขทัยคงไม่มีโอกาสจะทำเพราะไม่มีทางออกทะเล แม้จะมีเมืองในอิทธิพลที่อยู่ติดฝั่งทะเลเช่น นครศรีธรรมราช หรืออาณาจักรมอญ แต่สุโขทัยก็คงไม่ได้เข้าไปมีบทบาทในกิจกรรมภายในของอาณาจักรเหล่านั้น

ในจารึกหลักเดียวกันนี้ กล่าวถึงการเลี้ยงสัตว์ไว้ใช้งาน และนำไปขาย ดังนี้

"..... เจ้าเมืองบ่เอาจกอบ-ในไพร่ลู่ทาง เพื่
อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย....."[49]

ในจารึกหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) กล่าวถึงสัตว์ประเภทใช้เป็นอาหาร ที่ประชาชนนำไปขายที่ตลาดไว้ ดังนี้

"..... ลางแห่งเทตลาดซื้อสัตว์ทั้งหลาย โป (รส) .....
อันเป็นต้น (ว่า) คนอีก แพะ แลหมู หมา เป็ด ไก่ ทั้งผ่าน
นก หก ปลา เนื้อผู่งสัตว์ทั้งหลาย....."[50]

สำหรับกิจกรรมการค้าขายในระดับประชาชนนี้ ส่วนใหญ่คงเป็นการค้าขายแลกเปลี่ยนกันเองภายในอาณาจักร จะมีการค้าขายกับชาวต่างอาณาจักรบ้าง แต่คงมีเป็นส่วนน้อย การค้าขายกับต่างประเทศนี้สันนิษฐานว่า ส่วนใหญ่แล้วอยู่ในการรับผิดชอบดูแลของรัฐบาล พระมหากษัตริย์และเจ้านายขุนนางชั้นผู้ใหญ่คงเป็นผู้ควบคุมมากกว่าที่จะเป็นกิจกรรมของประชาชน ดังเช่น การค้าขายเครื่องปั้นดินเผาและการทำอุตสาหกรรมเครองปั้นดินเผานี้ นักวิชาการในปัจจุบันมีความเห็นว่า เป็นรัฐวิสาหกิจ เมื่อนำออกขายก็คงเป็นกิจกรรมของรัฐด้วย[51]

ในเรื่องการค้าขายของประชาชนนี้ รัฐบาลสุโขทัยก็พยายามให้ความสนับสนุนเช่นเดียวกับการเกษตร เช่น ให้เสรีภาพในการค้าขายอย่างเต็มที่แก่ราษฎร ราษฎรสามารถจะค้าขายสินค้าชนิดต่าง ๆ ได้ตามที่ต้องการ นอกจากนี้รัฐบาลยังยกเว้นภาษีบางชนิดให้ คือ *ภาษีผ่านด่าน* หรือ *จกอบ* ซึ่งเป็นภาษีที่จะเก็บแก่พ่อค้าที่นำสินค้าไปค้าขายตามสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งเชื่อได้ว่า ก่อนสมัยพ่อขุนรามคำแหง รัฐบาลจะตั้งด่านเก็บภาษีนี้ แต่พอมาถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหง ทรงโปรดให้ยกเลิกภาษีนี้เสีย เพื่อให้ราษฎรสามารถค้าขายกันได้ในราคาถูกลง อันเป็นนโยบายสนับสนุนการค้าภายในประเทศทางหนึ่ง สินค้าที่ประชาชนนำไปซื้อขายกัน ส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่มาจากการเกษตรกรรม เช่น ข้าว พืชผลต่าง ๆ และสัตว์นานาชนิด นอกจากนี้ก็ยังมีแร่ธาตุที่มีค่า ที่ใช้เป็นตัวกลางแลกเปลี่ยนกัน เช่น แร่เงิน หรือ ทอง

ในจารึกหลักที่ 1 มีข้อความระบุถึงประเภทของสินค้าและสิทธิเสรีภาพที่รัฐบาลให้แก่ประชาชนในด้านการค้าขายดังนี้

"..... เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำ
มีปลา ในนามีข้าว *เจ้าเมืองบ่เอาจกอบ ในไพร่ลู่ทาง* เพื่
อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย *ใครจักใคร่ค้าช้างค้า ใคร*
จักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า ....."[52]

การประกอบอาชีพของประชาชนนี้ นอกจากการเกษตรและการค้าแล้ว สันนิษฐานว่าบางคนยังมีอาชีพทางช่างฝีมือ เช่น ทำอาวุธ เครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น มีด ดาบ หอก หลาว ผลิตเครื่องปั้นดินเผาประเภทต่าง ๆ เช่น หม้อ ชาม ไห หรือเครื่องก่อสร้าง เครื่องประดับสถานที่สำคัญ เช่น กระเบื้องสำหรับมุงหลังคาโบสถ์ วิหาร เป็นต้น แต่การทำเครื่องปั้นดินเผาที่สำคัญคือ เครื่องสังคโลกนั้น สันนิษฐานว่ากิจกรรมนี้เป็นของรัฐบาล เอกชนมิได้ผลิตกันเอง ราษฎรมีส่วนเพียงเข้าไปรับจ้างเป็นช่างฝีมือ หรือไม่เช่นนั้น ก็คงถูกเกณฑ์แรงงานไปทำ

ดูจากหลักฐานโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ก็นับว่า ประชาชนสุโขทัยมีอาชีพที่ทำรายได้ให้แก่ตนอย่างพอเพียง ไม่อัตคัดขาดแคลน อยู่ในสภาพที่เลี้ยงตนเองและอาณาจักรได้ รัฐบาลก็มีนโยบายส่งเสริมการประกอบอาชีพสำคัญ ๆ เพื่อให้ราษฎรมีฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น ซึ่งสิ่งนี้ก็มีประโยชน์แก่รัฐบาลเองด้วย เพราะเมื่อประชาชนมีรายได้ดี รัฐบาลย่อมเก็บภาษีได้มากขึ้นตามไปด้วย ประชาชนสุโขทัยมีหน้าที่ที่จะต้องเสียภาษีแก่รัฐบาล แม้จะได้รับการยกเว้นภาษีผ่านด่าน แต่ก็มิได้หมายความว่าจะไม่ต้องเสียภาษีชนิดอื่น เพราะมิเช่นนั้นแล้ว รัฐบาลจะขาดรายได้สำคัญ ซึ่งจำเป็นต่อการสร้างและรักษาอาณาจักร ภาษีที่ประชาชนต้องเสียนี้จะมีกี่ชนิดไม่มีหลักฐานบ่งไว้ แต่อย่างน้อยที่สุด ที่มีหลักฐานอ้างไว้ว่าประชาชนต้องเสียภาษีข้าวหรืออากรค่านาอย่างหนึ่งแล้ว

หลักฐานที่แสดงว่า พวกสามัญชนต้องเสียภาษีข้าวอยู่ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง หนังสือเรื่องนี้นักวิชาการเชื่อว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงนิพนธ์ไว้ประมาณ พ.ศ. 1888 ตอนหนึ่งของไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงหลักธรรมที่ผู้ปกครองควรปฏิบัติต่อประชาชน ธรรมข้อหนึ่งของผู้ปกครองก็คือ ไม่ควรเก็บภาษีราษฎรมากเกินไป ให้เก็บแต่เพียง 1 ส่วน จากรายได้ 10 ส่วนของประชาชน ถ้าราษฎรผู้ใดไม่สามารถหารายได้ได้เลย ก็มิให้รัฐเก็บเอาภาษีจากราษฎรนั้น การที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงสั่งสอนข้าราชการไว้เช่นนี้ เชื่อได้ว่า ขณะที่ทรงครองราชย์อยู่ก็ทรงปฏิบัติตามหลักนี้ด้วย การเก็บภาษีจากผลิตผลของประชาชนนี้ คงเป็นธรรมเนียมปฏิบัติกันสืบมา แต่จะมีอัตราเท่าใดไม่มีหลักฐานยืนยัน ในไตรภูมิพระร่วงนี้ กล่าวถึงการเก็บภาษีข้าวจากราษฎร แสดงว่าประชาชนส่วนใหญ่ปลูกข้าว ถ้าประชาชนผลิตสินค้าอย่างอื่น ก็คงเก็บเป็นผลิตผลชนิดนั้น ๆ ข้อความในไตรภูมิพระร่วงกล่าวไว้ดังนี้

"ประการหนึ่ง ด้วยไพร่ฟ้าไทยราษฎร ทั้งหลาย ทำไร่ไถนากินในแผ่นดินเรานี้ เมื่อได้เข้า (ข้าว) นั้นเป็นรวงไส้ให้ผู้ดีเข็ญใจซื่อนั้นไปดู ค่าโดยอุดมเทียบนั้น และกระทำเข้าเปลือกนั้นเป็น 10 ส่วน และเอาเป็นของหลวงนั้นแต่ส่วน 1 แล 9 ส่วนนั้นให้แก่เขาแล ผิแลดูเห็นว่า เขามิได้เข้านั้นไส้ มิควรเอาแก่เขาเลยๆ"[53]

สิทธิและฐานะความเป็นอยู่ของไพร่

ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า จำนวนประชากรของสุโขทัยที่จะใช้เป็นแรงงานมีอยู่อย่างจำกัด แต่รัฐบาลต้องอาศัยแรงงานประชาชนในหลาย ๆ ด้าน แรงงานที่มีอยู่อย่างจำกัดนี้ จึงมีความสำคัญต่อรัฐบาลเป็นอย่างมาก เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ลักษณะในสังคมที่ตามมาก็คือ รัฐบาลให้ความสำคัญแก่ไพร่ พยายามสนับสนุนเอาใจและส่งเสริมฐานะความเป็นอยู่ของไพร่ในด้านต่าง ๆ จะเห็นได้จากหลักฐานสมัยสุโขทัยว่า ไพร่ได้รับสิทธิหลายประการ การที่รัฐบาลให้ความสำคัญแก่ไพร่ ให้สิทธิต่าง ๆ แก่ไพร่นี้ นอกจากจะเป็นเพราะรัฐบาลจำเป็นต้องอาศัยแรงงานของไพร่แล้ว เหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ในสมัยสุโขทัยนี้ แนวความคิดตามหลักการปกครองแบบเทวราชา ซึ่งเน้นความสูงศักดิ์และศักดิ์สิทธิ์ของกษัตริย์ ยังไม่เข้ามาแพร่หลายมากนัก ระบบเทวราชา ยกกษัตริย์ให้เป็นเทพเจ้า ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับประชาชนจึงเป็นไปในรูปเทพเจ้ากับมนุษย์มีความห่างเหินและมีกฎเกณฑ์นานาประการ ประชาชนอยู่ในฐานะเป็นทรัพย์สินของกษัตริย์มีหน้าที่รับใช้สนองความต้องการของกษัตริย์ แต่ในสมัยสุโขทัย ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับประชาชน อยู่ในฐานะมนุษย์ต่อมนุษย์ มีความใกล้ชิดกันเสมือนพ่อกับลูก ยิ่งกว่านั้น กษัตริย์ในสมัยสุโขทัยยังเน้นหลักการปกครองด้วยธรรม ซึ่งมีหลักสำคัญอยู่ที่การอำนวยความสงบสุขความยุติธรรมแก่ประชาชนอีกด้วย ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้เอง เป็นเหตุให้รัฐบาลสุโขทัยมีนโยบายให้ความสำคัญและสิทธิ เสรีภาพแก่ประชาชนอย่างมาก

ไพร่สมัยสุโขทัยมีสิทธิหลายประการ จารึกหลักที่ 1 ได้ระบุถึงสิทธิของประชาชน ในการร้องทุกข์ต่อพระมหากษัตริย์ สิทธิในการศาล (โปรดดูจากหัวข้ออำนาจหน้าที่ของลูกเจ้าลูกขุน) สิทธิในที่ดินที่ได้หักร้างถางพงไว้ สิทธิในการสืบทอดมรดกแก่ลูกหลาน (โปรดดูจากหัวข้อรายได้ของลูกเจ้าลูกขุน)

เรื่องสิทธิของไพร่ในทรัพย์สินและสิทธิในการสืบมรดกนี้ นักวิชาการบางส่วนมีความคิดเห็นแตกต่างไปว่า ไพร่ไม่มีสิทธิในทรัพย์สิน และไม่มีสิทธิที่จะให้มรดก การที่นักวิชาการมีความเห็นไม่ตรงกันนี้ เนื่องจากการกำหนดวรรคตอนในจารึกไม่เหมือนกัน จึงทำให้ตีความหมายของจารึกแตกต่างกันด้วย ดังนี้

".....ใคร
จักใคร่ค้าม้าค้า ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า ไพร่ฟ้าหน้าใส
ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่า เหย้าเรือนพ่อเชื้อ
เสียฑา ! มัน ข้างขอ ลูกเมีย เยยข้าว ไพร่พาเข้าไทย บ่า ,
หมากป่าพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น ....."[54]

ผู้ที่แปลว่า ไพร่ทั้งหลายมีสิทธิในที่ดินตลอดจนทรัพย์สินอื่น ๆ และมีสิทธิยกให้เป็นมรดกตกทอดแก่ลูกหลานได้นั้น จะแบ่งประโยคโดยให้คำว่าไพร่ฟ้าหน้าใส เป็นคำตั้งต้นของประโยคใหม่ และคำที่ตามมาคือ ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้... ส่วนผู้ที่แปลว่า ไพร่ไม่มีสิทธิในทรัพย์สิน

เห็นว่า "ไพร่ฟ้าหน้าใส" เป็นพยางค์ขยายความต่อท้ายประโยค *ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทองค้า* ฉะนั้น ผู้มีสิทธิสืบทอดมรดกได้ก็จะมีแต่พวกลูกเจ้าลูกขุนเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ความเห็นของกลุ่มแรกคือพวกที่แปลว่า ไพร่ก็มีสิทธิในทรัพย์สินและสืบมรดกได้มีน้ำหนักมากกว่า ทั้งนี้เพราะในจารึกหลักเดียวกันนี้ มีข้อความอีกส่วนหนึ่งจารึกไว้ว่า

".....ไพรใน
เมืองสุโขทัยนี้จึ่งชม สร้างป่าหมากป่าพลู ทั่วเมือ
งนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็หลายในเมืองนี้ ป่าลาง
ก็หลายในเมืองนี้ .....
..... ใครสร้างได้ไว้แก่มัน"[55]

ข้อความนี้ยืนยันว่า ใครก็ตามที่สร้างไร่นาขึ้น จะมีกรรมสิทธิในผืนดินนั้น

นอกจากสิทธิต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นแล้ว ในจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ยังมีข้อความที่ทำให้นักวิชาการสันนิษฐานว่า ไพร่ยังมีสิทธิในการออกเสียงแสดงความคิดเห็นในการปกครองอาณาจักรอีกด้วย แต่สิทธิในด้านนี้ ยังเป็นเรื่องที่ยังถกเถียงกันอยู่ ข้อความในจารึกมีดังนี้

"..... ผิใช่วันสวดธรรม พ่อขุนรามคำแหง
เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือขะดา
รหิน ให้*ฝูงท่วย* ลูกเจ้าลูกขุน ฝูงท่วยถือบ้านถือ
เมือง ....."[56]

คำว่า ท่วย แปลว่า ฝูง ในที่นี้มีคำว่าฝูงนำหน้าอยู่แล้ว 1 คำ ทำให้ดูเหมือนว่า คำว่า ฝูงท่วย นี้มีความหมายถึงฝูงประชาชนส่วนใหญ่ ถ้าเป็นดังที่สันนิษฐานนี้ ก็หมายความว่า ประชาชนมีสิทธิมาร่วมชุมนุมกัน พิจารณาเกี่ยวกับปัญหาต่าง ๆ ของบ้านเมือง โดยมีพ่อขุนรามคำแหงเป็นประธาน สิทธินี้จะเป็นเรื่องเฉพาะสมัยหรือไม่ยังน่าสงสัยอยู่มาก หลังสมัยพ่อขุนรามคำแหงแล้ว พระมหากษัตริย์ของสุโขทัยยังจะเสด็จออกมา "ถือบ้านถือเมือง" ในที่โล่งแจ้งเช่นนี้อีกหรือเปล่า ไม่มีหลักฐานระบุไว้

ไพรในสมัยสุโขทัยยังมีเสรีภาพอย่างกว้างขวาง ไพร่มีเสรีภาพในการค้า (ดังตัวอย่างที่ยกมาข้างต้นแล้ว) รัฐบาลสุโขทัย เปิดโอกาสให้ประชาชนค้าขายสินค้าได้ทุกชนิดอย่างเสรี โดยรัฐบาลมิได้เข้าไปผูกขาดการค้าสินค้าบางชนิดเหมือนในสมัยอยุธยา นอกจากนี้ ไพร่ยังมีเสรีภาพในการแสวงหาความสุข ดังที่จารึกหลัก 1 ได้ระบุไว้ ดังนี้

"ใคร่จักมักเล่น เล่น ใคร จั
กมักหัว หัว ใครจักมักเลื่อน เลื่อน ....."[57]

ข้อความข้างต้นมีความหมายว่า ใครต้องการจะเล่น หรือหัวเราะ หรือร้องเพลง ย่อมทำได้ทั้งสิ้น

นอกจากจะได้รับสิทธิและเสรีภาพข้างต้นแล้ว ไพร่ในสมัยสุโขทัยยังได้รับความเอาใจใส่ในด้านต่าง ๆ จากรัฐบาลอีกหลายประการ สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ยืนยันถึงฐานะความสำคัญของไพร่ในสมัยสุโขทัยทั้งสิ้น

ในจารึกหลักที่ 5 ได้จารึกความดีงามของพระมหาธรรมราชาลิไทยไว้ ซึ่งถือว่าเป็นคุณสมบัติอันสำคัญของกษัตริย์ ความดีอันนี้ ก็คือ การอยู่ในทศพิธราชธรรม และมีความกรุณาปราณีแก่ไพร่ฟ้าประชาชน ดังนี้

"มหาธรรมราชาเสวยราชย์ชอบด้วยทศพิธราชธรรม รู้ปราณีแก่ไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลาย..."[58]

ในไตรภูมิพระร่วงซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไทย กษัตริย์พระองค์หนึ่งของสุโขทัยได้พระราชนิพนธ์ไว้ ได้กล่าวถึงหลักการปกครองที่ฝ่ายปกครองควรปฏิบัติต่อประชาชนอยู่หลายประการ หลักเหล่านี้ล้วนมีความมุ่งหมายอยู่ที่การอำนวยความสุข และให้ความยุติธรรมแก่ประชาชน ดังนี้

ผู้ปกครองต้องให้ความรัก ความเอาใจใส่แก่ประชาชนโดยเท่าเทียมกัน ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นพวกเจ้านาย ขุนนาง หรือไพร่

"จงรักลูกเจ้าเหง้าขุนหมุนทนายไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลาย อย่าได้เลือกที่รัก อย่าได้มักที่ชัง และรักเขา จงเสอกันแล"[59]

ให้ผู้ปกครองบังคับบัญชาดูแลประชาชนด้วยความซื่อสัตย์ สุจริตและยุติธรรม

"สัตว์ทั้งหลายนี้ยากที่จะเกิดมาเป็นคน ครั้นว่าเกิดมาได้เป็นท้าวเป็นพระยาดังชาวเจ้าทั้งหลายนี้ ย่อมมีบุญสมภารมากแล้ว จึงชาวเจ้าทั้งหลายรู้บุญรู้ธรรม รู้กลัวละอายแก่บาปนั้นจงนักเถิด จะบังคับถ้อยความสิ่งใดก็ดี ด้วยใจซื่ออันชอบด้วยธรรม อย่าให้พันวัยพันคืน ....."[60]

อักตอนหนึ่งในไตรภูมิพระร่วงที่มีข้อความคล้ายคลึงกันมีดังต่อไปนี้

"..... ผู้เป็นท้าวพระยานี้ แม้นจะพิพาทเจรจาสิ่งใด ก็ดี อย่าเจรจามาก แม้จะยิ้มแย้มด้วยสิ่งใดอย่ายิ้มแย้มมากแต่พอประมาณเถิด เร่งให้รำพึงเถิงความชอบอย่าได้ประมาทลืมตนเลย แม้จะบังคับถ้อยความของไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลายไส้ อย่าได้ว่าโพ้น ๆ ว่า พี้ ๆ ด่าตีกัน บังคับถ้อยความนั้นให้ถูกถ้วนโดยธรรม พิจารณารูปความนั้นแต่ต้นจนปลายให้ตระหลอดรอดแล้ว จึงบังคับด้วยใจอันซื่ออันตรงนั้นแล....."[61]

ผู้ปกครองต้องไม่เอาเปรียบประชาชน ต้องไม่เก็บภาษีมากเกินไป อย่างเช่น ถ้าประชาชนทำนาผลิตข้าวได้ 10 ส่วน ก็ให้เก็บมาเป็นของหลวงเพียงส่วนเดียว ถ้าบุคคลนั้นยังผลิตข้าวไม่ได้ก็ไม่ให้เรียกเก็บข้าวมาเป็นของหลวงเลย

"ประการหนึ่งด้วยไพร่ฟ้าไทยราษฎรทั้งหลาย ทำไร่ไถนากินในแผ่นดินเรานี้ เมื่อได้เข้า (ข้าว) นั้นเป็นรวงไส้ ให้ผู้ดีเข็ญใจซื่อนั้นไปดู ค่าโดยอุดมเทียบนั้น แลกระทำเข้าเปลือกนั้นเป็น 10 ส่วน และเอาเป็นของหลวงนั้นแต่ส่วน 1 แล 9 ส่วนนั้นให้เขากินแล ผิแลดูเห็นว่าเขามิได้เข้านั้นไส้ มิควรเอาแก่เขาเลย"[62]

ผู้ปกครองนั้น นอกจากจะไม่ควรเก็บภาษีจากราษฎรมากเกินไปแล้ว ยังไม่ควรเพิ่มอัตราภาษีจากที่เคยเก็บกันมาแต่โบราณด้วย เพราะจะเป็นตัวอย่างให้ผู้ปกครองคนต่อ ๆ ไปทำบ้าง อัตราภาษีก็จะสูงขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้ราษฎรเดือดร้อน

"อนึ่ง ด้วยเอาสินส่วยแก่ราษฎรทั้งหลายไส้ ให้เอาโดยโบราณท้าวพญาทั้งหลายแต่ก่อนอันนั้นแล ผู้เฒ่าผู้แก่ทั้งหลายสรรเสริญว่าชอบธรรมนั้น บมิควรเอายิ่งเอาเหลือไปเลย ผิว่าเราเอาของเขาให้ยิ่งให้เหลือไปไส้ และท้าวพญาผู้ใดแลจะมาเสวยราชภาคหน้าเรานั้นจักได้เอาเป็นอย่างและธรรมเนียมสืบ ๆ กันไป และจะได้บาปแก่เรานี้นักหนา เพราะว่าเราทำความอันมิชอบธรรมฝูงนี้ไว้กับแผ่นดินแล"[63]

ในเวลาที่ไพร่ทั้งหลายมาเข้าเวรให้ แรงงานมูลนายควรช่วยเหลือให้ข้าวปลาอาหารให้เพียงพอ และดูแลให้ทำงานสมควรแก่กำลัง อย่าให้มากเกินไป ไพร่ที่ชราแล้วควรปล่อยให้อยู่ตามสบายได้ มิสมควรไปเกณฑ์มาใช้งานอีก

"อนึ่ง ควรให้เข้าสักส่วนแก่ไพร่และทแกล้วทหารทั้งหลายเพื่อละหกคานจึงพอเขากิน อย่าให้เขาอดเขาหยาก ผิว่าจะใช้เขากระทำการอันใด ๆ ไส้ ให้ใช้เขาแต่พอบังควรแล อย่าให้เขาหนักหนาให้ล้าเหลือใจ ผิผู้ใดเถ้าแก่ไส้ บมิควรใช้เขาเลย ปล่อยเขาไปตามใจเขาแล"[64]

มูลนายควรช่วยเหลือไพร่ในด้านการประกอบอาชีพ หรือในยามที่ไพร่เดือดร้อนด้วย เช่น ให้ไพร่ยืมเงินไปทำทุนค้าขาย โดยมิได้เอาดอกเบี้ย

"อนึ่ง ไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลายอันอยู่แว่นแคว้นแดนดินเมืองเรา ผิแลว่าเขาจะไปค้าขายกินก็ดี แลว่าเขาหาทุนบมิได้ แล่เขามาหาขอเราผู้เป็นเจ้านาย แลขอกู้เงินทองไปเป็นทุนค้าขายกิน ดังนั้น เราผู้เป็นท้าวพระญานี้ ควรปลงเงินทองในท้องพระคลังนั้นให้แก่เขา แลว่าเขาเอาไปมากน้อยเท่าใดก็ดี ให้ตราบาญชีไว้แต่ต้น ๆ ปีไส้ เราผู้เป็นไทยมิควรเอาเปนดอกเป็นปลายแก่เขาเลย ควรให้เรียกเอาแต่เท่าทุนเท่านั้น แลคืนแลภาษีแลดอกนั้นอย่าได้เอาของเขาเลย"[65]

รัฐบาลในสมัยสุโขทัยไม่เพียงแต่มีนโยบายส่งเสริมฐานะความเป็นอยู่ของประชาชนให้มีความสุขทางด้านวัตถุเท่านั้น หากยังถือเป็นนโยบายสำคัญอันที่จะปลูกฝังศีลธรรมอันดีอีกด้วย ในจารึกหลัก 1 ได้ระบุว่า ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ทรงโปรดฯ ให้สร้างพระแท่นมนังคศิลาขึ้นกลางดงตาล สำหรับให้พระเถระผู้ใหญ่มาเทศนาสั่งสอนประชาชนทุกวันพระ ดังนี้

**"..... 1214 ศก ปีมะโรง พ่อขุนรามคำ
แหง เจ้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยนี้ ปลูกไม้ตา
ลนี้ได้สิบสี่เข้า จึงให้ช่างฟันขะดารหิน ตั้งหว่าง
กลางไม้ตาลนี้ วันเดือนดับ เดือนออก แปดวัน วั
นเดือนเต็ม เดือนข้าง แปดวัน ฝูงปู่ครูเถร มหาเถ
ร ขึ้นนั่งเหนือขะดารหิน สวดธรรมแก่อุบาสก ฝู
งท่วยจำศีล....."[66]**

พระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัยทรงถือว่า ภารกิจที่สำคัญของพระองค์อีกประการหนึ่งก็คือ การเป็นครูบาอาจารย์ของประชาชนด้วยพระองค์เอง มีหลักฐานปรากฏว่า พ่อขุนรามคำแหงและพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงพยายามสั่งสอนให้ประชาชนอยู่ในศีลธรรมอันดี จารึกสุโขทัยหลักที่ 1 จารึกไว้ดังนี้

"..... พ่อขุนรามคำแหงนั้น หา
เป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็น
ครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลาย ให้รู้
บุญรู้ธรรมแท้"[67]

จารึกหลักที่ 4 (จารึกวัดป่ามะม่วง) ซึ่งเป็นจารึกเกี่ยวกับการขึ้นครองราชสมบัติและพระราชภารกิจทางศาสนาของพระมหาธรรมราชาลิไทย ตอนหนึ่งมีข้อความกล่าวสั่งสอนให้ประชาชนอยู่ในธรรมดังนี้

"..... งามบุญบาปรีบทำบุญ ..... มีประมาททุกคนเลย ..... เราได้ฟังท่านเล่าในทางธรรม เวลานี้เราทราบการบุญชัดเจน ..... ส่วนบาปกรรมทั้งหลายไม่ควรทำเลย ....."[68]

หนังสือเรื่องไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย ก็มีข้อความเน้นหนักให้คนเกรงกลัวต่อบาปและเร่งปฏิบัติแต่กรรมที่ดี เพื่อจะได้ไปเกิดในสวรรค์ หนังสือเล่มนี้สมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทยทรงประกาศชักชวนให้ประชาชนอ่าน ดังมีข้อความปรากฏในบานแผนกของไตรภูมิพระร่วงดังนี้

"..... ผู้ใดจักปรารถนาสวรรค์นิพพาน จงสดับนี้ฟังไตรภูมิคถาด้วยทำนุกอำรุง อย่าได้ประมาทสักอันดังนี้ จึงจะได้พบพระศรีอาริยไมตรีเจ้า ....."[69]

ความสำคัญของสามัญชนสมัยสุโขทัย เห็นได้ชัดจากข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่ง นั่นก็คือ พระมหากษัตริย์แห่งสุโขทัยได้ทรงให้จารึกข้อความชมเชยคุณสมบัติของประชาชนสุโขทัยไว้ในจารึกหลักที่ 1 จารึกนี้ เชื่อว่าจะต้องตั้งแสดงไว้ให้อ่านกันได้ทั่ว ประชาชนก็คงมีโอกาสได้ทราบว่าพระมหากษัตริย์ทรงพอพระทัยในลักษณะความดีงามของพวกเขา ด้วยเหตุนี้ ย่อมทำให้มีกำลังใจที่จะรักษาคุณสมบัตินั้น ๆ ไว้ต่อไปด้วย นับเป็นนโยบายที่ลึกซึ้งของรัฐบาลสุโขทัย ในอันที่จะกระตุ้นความร่วมมือจากประชาชน ข้อความในจารึกหลักที่ 1 ที่กล่าวชมประชาชนมีดังนี้

"..... แต่คนอันมีในเมืองไทย ด้วย
รู้ด้วยหลวก ด้วยแกล้วด้วยหาญ ด้วยแคะ
ด้วยแรง หาคนจักเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้า
ศึก มีเมืองกว้างช้างหลาย ....."

ทาสมีในสมัยสุโขทัยหรือไม่

เดิมนักประวัติศาสตร์ไทยในสมัยก่อน ๆ ดังเช่น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ มีความเชื่อว่า ในสมัยสุโขทัยนี้ ยังไม่มีชนชั้นข้าหรือทาส ทาสจะเริ่มมีในสมัยอยุธยา และการมีทาสนี้มิใช่ประเพณีของไทย แต่เป็นประเพณีของเขมร ที่ไทยเราเอาแบบอย่างมาอีกทีหนึ่ง[70] แต่นักวิชาการในระยะหลัง เมื่อได้ศึกษาจารึกต่าง ๆ สมัยสุโขทัย มีความคิดเห็นแตกต่างไปว่า ทาสมีแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัยนี้

นักวิชาการที่เชื่อว่าไม่มีทาสในสมัยสุโขทัย ได้อ้างอิงหลักฐานต่าง ๆ ดังนี้

1. ในจารึกสมัยสุโขทัย ไม่ปรากฏคำว่า ทาส อยู่เลย

2. **จากจารึกหลักที่ 4** (จารึกวัดป่ามะม่วง) ซึ่งเป็นภาษาเขมร และสร้างขึ้นในสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย มีข้อความตอนหนึ่ง ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงแปลไว้เป็นภาษาไทยโดยความช่วยเหลือของล่ามเขมรดังนี้

".....ประชาราษฎร์เป็นสุขสโมสร ประชุมในเมืองนั้น ฝูงราษฎรมิได้เป็นทาส ทาสาหามิได้เป็นไทยพลเรือนทั้งสิ้น เป็นสุโขทั้งเมือง เหตุดังนั้น นามเมืองจึงปรากฏว่า เมืองสุโขทัย ....."[71]

(จารึกหลักที่ 4 นี้ ต่อมาศาสตราจารย์ยอร์จ เซเดส ได้แปลใหม่อีกครั้งหนึ่ง ข้อความที่แปลนี้ไม่ตรงกับของสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ กล่าวคือ บทแปลของเซเดสไม่ปรากฏข้อความที่ว่า สุโขทัยไม่มีทาสแต่อย่างใดเลย)

นักวิชาการที่เชื่อว่า ในสมัยสุโขทัยมีระบบทาสเกิดขึ้นแล้ว อย่างน้อยที่สุดก็ทาสเชลย ได้อาศัยหลักฐานต่าง ๆ ดังนี้

1. ในจารึกหลักต่าง ๆ ของสุโขทัย มีข้อความที่แสดงว่าเมื่อสุโขทัยตีบ้านตีเมืองอื่น จะริบทรัพย์จับเชลยชายหญิงมา ไม่นิยมฆ่าเชลยเหล่านั้น เชลยศึกเหล่านี้ ตามประเพณีในสมัยต่อ ๆ มาจะถูกกักกันบริเวณ และนำมาใช้งานเมื่อต้องการ เรียกกันว่า พวกทาสเชลย ในสมัยสุโขทัย ถ้ามีการจับเชลยมาตามหลักฐานดังกล่าว ก็แสดงว่ามีทาสเชลยด้วย ข้อความในจารึกมีดังต่อไปนี้

จากจารึกหลักที่ 1 มีข้อความที่ระบุว่าในสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ เมื่อพระโอรสคือพ่อขุนรามคำแหงไปตีบ้านเมืองอื่น ได้ริบทรัพย์จับเชลยชายหญิงมาเป็นอันมาก มาถวายพระราชบิดา

"..... กูไปท่เมือง ได้ช้างได้งวง ได้ปั่ว ได้นาง ได้เงินได้ทอง กูเอา มาเวนแก่พ่อกู ....."[73]

อีกตอนหนึ่งในจารึกหลักนี้ ระบุว่า เมื่อได้เชลยมาแล้ว ไม่ฆ่า ถ้ารัฐบาลในสุโขทัยไม่นิยมฆ่าเชลย ก็แสดงว่า ต้องนำเชลยเหล่านั้นไว้ใช้งาน คือเป็นทาสเชลยนั่นเอง

"..... ได้ข้าเสือก ข้าเสือ หัวพุ่ง หัวรบ ก็ดี บ่ฆ่าบ่ตี"[74]

จากจารึกหลักที่ 5 ซึ่งเป็นจารึกสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย มีข้อความคล้ายคลึงกับหลักที่ 1 ว่า ไม่ฆ่าตีพวกเชลยศึก แต่นำมาเลี้ยงดู ดังนี้

"มหาธรรมราชาเสวยราชย์ ชอบด้วยทศพิธราชธรรม รู้ปราณี
แก่ไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลาย เห็นเข้าท่านบ่ใคร่พิน เห็นสินท่าน
บ่ใคร่เดือด พ่อตายไว้แก่ลูกพี่ตายไว้แก่น้อง ชื่อผู้ใดผิดว้าง
.... เท่าใดบ่ห่อน ฆ่าเป็นสักดาบ ชื่อได้ข้าเสิก ข้าเสือ
หัวพุ่ง หัวรบก็ดี บ่ฆ่าบ่ตี ย่อมเอามาเลี้ยงมาขุน....."[75]

2. ในจารึกสุโขทัย มีข้อความระบุว่า ทรัพย์สมบัติที่บุคคลจะสืบทอดเป็นมรดกตกทอดไปยังลูกหลานได้นั้น นอกจาก เหย้าเรือน ช้าง ลูก เมีย ยุ้งข้าว ที่ดินแล้ว ก็ยังมี "ไพร่ฟ้าข้าไทย" รวมอยู่ด้วย ไพร่ฟ้าข้าไทยในที่นี้ จึงมีลักษณะเป็นทรัพย์สินส่วนหนึ่งของเสรีชน ซึ่งในจารึกระบุว่าคือ "ไพร่ฟ้าหน้าใส ลูกเจ้าลูกขุน" คนที่ต้องมีลักษณะเป็นทรัพย์สินของคนอื่น และต้องถูกยกตกทอดเป็นมรดกได้อีกด้วยเช่นนี้ หากมิใช่ลูกเมียของคนนั้นแล้ว จึงมิใช่บุคคลที่มีอิสระเสรีภาพในตนเอง

ข้อความในจารึกหลักที่ 1 มีดังนี้

"..... ไพร่ฟ้าหน้าใส
ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายกว่า เหย้าเรือน พ่อเชื้อ
เสือคำ มัน ช้างขอ ลูกเมีย เยียข้าว *ไพร่ฟ้าข้าไทย* ป่า
หมากปาพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น ....."[76]

คำว่า "ไพร่ฟ้าข้าไทย" ซึ่งรวมอยู่ในทรัพย์สินต่าง ๆ ที่พ่อจะยกเป็นมรดกให้ลูกได้นี้ นักประวัติศาสตร์ไทยยังไม่สามารถลงความเห็นแน่ชัดว่า มีความหมายอย่างไร นักประวัติศาสตร์ไทยบางท่านมีความเห็นว่า คำนี้แปลว่า ทาส เลยทีเดียว[77] ซึ่งก็ตรงกับความเห็นของศาสตราจารย์เซเดส ที่แปลคำนี้ว่า หรือทาส[78] แต่นักประวัติศาสตร์ไทยบางท่านเห็นว่า คำนี้มีความหมายกว้างมาก คือ หมายถึง ผู้ที่อยู่ในสังกัดของผู้ใหญ่ทั้งหมด ซึ่งรวมบุคคลไว้หลายประเภท เช่น ทนายหน้าหอ ไพร่ในสังกัด ตลอดจนทาส[79]

3. จารึกสุโขทัยหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) ซึ่งสันนิษฐานว่าจารึกขึ้นในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย และเป็นเรื่องเกี่ยวกับเจ้าศรีศรัทธาราชจุลามุนี นั้น มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า เจ้าศรีศรัทธาฯ ซึ่งได้บวชแล้วนั้น ได้บำเพ็ญกุศลไว้นานาประการ รวมทั้งกระทำพิธีปล่อยสัตว์และ*คน* ที่ถูกนำไปขายที่ตลาดให้เป็นอิสระด้วย บุคคลที่ถูกซื้อขายได้เช่นนี้ จัดได้ว่าเป็นทาสนั่นเอง ข้อความในจารึกมีดังนี้

"..... ก่อทั้งมหาเจดีย์ ปลูกพระศรีมหาโพธิ์ กระทำ
มหาพุทธรูป ลางแห่งเทตลาด ซื้อสัตว์ทั้งหลาย โป (รส)
.... อันเป็นต้น (ว่า) *คน* อีกแพะและหมูหมาเป็ดไก่
ทั้งผ่าน นกหกปลา เนื้อฝูงสัตว์ทั้งหลาย ..... ตัวดีมี
รูปโฉมงามแล้วสลักสันทอันงาม ....."[80]

4. จากจารึกหลักที่ 38 หรือจารึกลักษณะโจร เป็นจารึกเกี่ยวกับการกระทำความผิดฐานลักทรัพย์และบทลงโทษสำหรับความผิดเหล่านี้ ทรัพย์สินที่มักจะถูกขโมยไปจากเจ้าของ นอกจาก ลูก เมีย สัตว์เลี้ยงต่าง ๆ แล้ว ก็คือ ข้า ข้อความหลายตอนในจารึกนี้ แสดงว่า บางที *ข้า* ก็พยายามหลบหนีไปจากเจ้าของ หรือมีผู้ช่วยให้หลบหนีและรับอุปการะไว้ ข้อความเกี่ยวกับ *ข้า* เหล่านี้ทำให้เข้าใจได้ว่า ข้าไม่มีอิสรภาพในตนเอง ข้าเป็นสมบัติของผู้เป็นเจ้าของ ลักษณะนี้ตรงกับลักษณะของทาสในสมัยต่อมา คำว่า ข้า ในจารึกหลักที่ 38 นี้ จึงน่าจะมีความหมายเดียวกับคำว่า ทาส นั่นเอง หลักฐานที่ทำให้เชื่อว่า ข้า นั้น แปลว่า ทาส ก็คือ เอกสารของอาณาจักรลานนา ซึ่งระบุไว้แน่ชัดว่า ข้า คือ ทาส คนไทยในอาณาจักรสุโขทัย ซึ่งมีภาษาและประเพณีต่าง ๆ คล้ายกับคนไทยทางลานนามาก ก็น่าจะใช้คำว่า ข้า ในความหมายเดียวกัน ดังจะขอยกข้อความในจารึกหลักที่ 38 และข้อความในหนังสือมังรายศาสตร์ของลานนาที่กล่าวถึงข้า มาให้ดูเป็นตัวอย่างดังนี้

จารึกหลักที่ 38 ตอนหนึ่งกล่าวถึงโทษของผู้ที่เก็บข้าคนอื่นไว้ที่บ้านตน ข้านั้นอาจหนีมาหาเองหรือบุคคลนี้ไปพาข้ามาหลบซ่อนไว้ก็ได้ หากไม่นำไปคืนเจ้าของหรือแจ้งเจ้าหน้าที่บ้านเมืองให้ทราบเก็บข้าไว้เกินสามวัน จะต้องถูกปรับวันละหนึ่งหมื่นหนึ่งพัน ถ้าเกินแปดวันไปแล้วแม้เพียงวันเดียวจะถูกปรับอีกวันละห้าหมื่นพ้าพัน โทษนี้เท่ากับโทษขโมยของผู้อื่น แล้วนำออกจากเมืองไปซ่อนไว้ ข้อความในจารึกมีดังนี้

"....ในดังนี้ ผิผู้ใดหากละเมิดและไว้ (-เก็บ) *ข้า* ท่านพันสามวัน คนผู้...นั้นไซร้ ท่านจักให้ไหมแลวันแลหมื่นพัน (= วันละ 1 หมื่น 1 พัน) ไปจุ่งเถิงห้าวันพอเป็น ห้าหมื่นห้าพัน .... วันไป เช่น พันขนาดดิถี และเป็นแปดวันดังอั้น (= ดังนั้น) และยังไว้ข้าพันในแปดวัน สินไหมห้าหมื่นห้าพัน แม้นชีพันวันหนึ่งก็ดี ท่านจักทอดสินไหมแก่มันผู้นั้น โดยขนาดดังลักสินท่านและไปบ้านก็เอาไปจากเวียงนั้นแล....."[81]

ในมังรายศาสตร์ของลานนา มีข้อความที่กล่าวถึง "ข้า" เอาไว้ดังนี้

"เดิมเป็นไพร่เอาตัวไม่รอด จึงเข้าไปเป็นข้าของขุนท้าวพระยา ต่อมาพ่อแม่พี่น้องผู้เป็นไพร่ตาย ไม่ได้สั่งเสียเรื่องมรดกไว้ หากมันจะไปขอรับมรดก ไม่ควรให้รับยกเว้นกรณีที่ผู้ตายสั่งให้ไว้ก็ให้รับมรดกเท่าที่สั่งไว้ได้ เพราะว่ามันเอาตัวไม่รอด จะพลอยพาพี่น้องอื่นล่มจมไปด้วย"[82]

ข้อความข้างต้นนี้บ่งไว้ชัดเจนว่า ไพร่กับข้านั้นเป็นบุคคลต่างจำพวกกัน ไพร่คือสามัญชนที่มีอิสรเสรีภาพในการ ประกอบอาชีพ ถ้าไพร่เกิดทำมาหากินไม่ได้ผล ไม่สามารถเลี้ยงตัวเองต่อไปได้ จึงยอมตัวเป็น*ข้า*ของผู้อื่น วิธีการเข้าไปเป็นข้านี้ อาจยอมมอบตัวเองหรือขายตัวเองให้กับมูลนายก็ได้ ลักษณะเช่นนี้ตรงกับทาสสินไถ่ และทาสอันได้มาเมื่อข้าวยากหมากแพงของสมัยอยุธยานั่นเอง

ในมังรายศาสตร์ ยังมีข้อความอีกตอนหนึ่ง ระบุถึงลักษณะของข้าชนิดต่าง ๆ ไว้ดังนี้

"ลักษณะข้ามี 5 จำพวกคือ ซื้อด้วยข้าวของ 1 ลูกข้าหญิง 2 มอบตัวเป็นข้า 3 ฉิบหายด้วยความผิดอย่างใดอย่างหนึ่งจึงเข้าเป็นข้า 4 ข้อยมาเป็นข้า 5 นอกจากเหตุ 5 ประการนี้ ไม่ควรเอามาเป็นข้า"[83]

ลักษณะของข้าทั้ง 5 ประการดังกล่าวข้างต้น เห็นได้ว่าเป็นวิธีการได้บุคคลมาเป็นทาส ซึ่งก็เป็นวิธีการคล้ายคลึงกับทาสในสมัยอยุธยาอย่างมาก สำหรับวิธีการได้ข้ามาวิธีที่ 5 คือ "ข้อย" มาเป็นข้านั้นคือได้มาจากการรบทัพจับศึกนั่นเอง ข้าชนิดที่ 5 นี้จึงตรงกับทาสเชลยสมัยอยุธยา หลักฐานทั้งหลายเหล่านี้ล้วนยืนยันว่า คำว่าข้าในเอกสารลานนานั้นมีความหมายตรงกับคำว่า ทาส ด้วยเหตุนี้ คำว่าข้าในจารึกหลักที่ 38 ของสุโขทัย ควรมีความหมายอย่างเดียวกัน

สรุปได้ว่า จากหลักฐานต่าง ๆ ที่ได้จากจารึกที่ขุดค้นพบระยะหลัง ๆ นี้ ประกอบกับหลักฐานจากเอกสารของอาณาจักรอื่น เช่น อาณาจักรลานนา ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่ปักใจเชื่อว่า ทาสมีขึ้นแล้วในสมัยสุโขทัย ทาสเหล่านี้จะมีประเภทใดบ้างนั้น ยังไม่มีหลักฐานแน่ชัด ทาสที่นักวิชาการเชื่อว่ามีแน่นอนคือทาสเชลย

ชนิดของทาส

ดังได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้วว่า การค้นคว้าเท่าที่กระทำได้ในขณะนี้ ยังไม่สามารถระบุแน่ชัดว่าทาสในสมัยสุโขทัยจะมีชนิดใดบ้าง ที่มีหลักฐานยืนยันไว้แน่นอนคือ ทาสเชลย นอกจากทาสเชลยแล้ว จารึกสุโขทัยยังได้กล่าวถึง ทาสประจำวัด หรือ *ข้าพระอาราม* เอาไว้ด้วย ข้าพระอารามคือบุคคลที่มูลนายยกให้เป็นผู้ดูแลวัดวาอารามและให้อยู่ประจำที่วัดนั้น ผู้ใดจะมาเอาไปใช้อย่างอื่นมิได้ มีหลักฐานปรากฏว่า ข้าพระอารามนี้ บางครั้งได้มาจาก ข้า ของผู้ที่อุทิศที่ดินและเงินสร้างวัด และบางครั้ง ก็ได้มาจากลูกหลานของผู้สร้างวัดนั้นที่มีใจศรัทธาอุทิศตัวเองเป็นข้าพระอารามด้วย จารึกสุโขทัยที่กล่าวถึงข้าพระอารามมีดังต่อไปนี้

จารึกหลักที่ 15 (จารึกวัดพระเสด็จ) สันนิษฐานว่า จารึกในประมาณ พ.ศ. 2052 - 2061 มีข้อความเกี่ยวกับผู้มีใจกุศล อุทิศที่ดินให้สร้างวัด และถวายสิ่งของต่าง ๆ แก่วัด ผู้มีใจกุศลเหล่านี้ปรากฏชื่อในจารึกว่า นายพันเทพรักษา นายพันสุริยามาศ อำแดง คำกอง อำแดงคำแก้ว ฯลฯ พวกผู้ชายที่มีคำนำหน้าชื่อว่า นายพัน เหล่านี้ คงเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยที่มีฐานะดี ส่วนผู้หญิง เช่น อำแดงคำกอง คำแก้วนี้ อาจเป็นภริยา หรือลูกสาว สิ่งของที่ผู้มีใจกุศลอุทิศให้วัดนี้ นอกจากที่ดิน เงินทอง และสิ่งของจำเป็นต่าง ๆ แล้ว ก็ยังอุทิศ ข้า ให้ดูแลวัดอีกด้วย ข้านี้มีชื่อว่า อีแก้ว สันนิษฐานว่า จะเป็นข้าผู้หญิง

จารึกนี้ จะเห็นได้ว่า คนไทยสมัยนั้น มีคำนำหน้าชื่อต่าง ๆ กันไปตามฐานะ เช่นผู้หญิงที่อยู่ในฐานะดี เป็นภรรยาข้าราชการ มีคำนำหน้าว่า อำแดง ส่วนผู้อยู่ในฐานะด้อยกว่า เช่น ข้า ก็มีคำนำหน้าว่า อี ข้อความในจารึกมีดังต่อไปนี้

> "วันพุธ เดือนหก ขึ้นหกค่ำ ขาลนักษัตร สัมฤทธิศก
> จึงนายพันเทพรักษา อำแดงคำกอง และอำแดงศรีบัวทอง
> ผู้ลูกมีใจศรัทธา กัลปนา อีแก้ว ข้า และกองดอง
> หนึ่ง เป็นเงิน 7 บาทกับอาราม คนใส่ไว้ให้รักษา พระ
> พุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ....."

นอกจากนี้ ยังมีข้อความต่อไปเป็นการสาปแช่งผู้ใดก็ตามที่จะเอา "อีแก้ว" ไปขายต่อ ขอให้ผู้นั้นตกนรกชั้นเทวทัตดังนี้

"ใครใครแลเอาอีแก้วนี้ และไปค้าขาย ยใส่ให้
..... มีผู้นั้น เทวทัต"[84]

ในจารึกหลักเดียวกันนี้ ด้านที่ 4 ได้กล่าวถึงสองสามีภรรยาชื่อ นางไกรเชียรและอำแดงศรีบัวทอง อุทิศบุตรหญิงชาย ซึ่งมีชื่อว่า แม่เทพและพ่อหัน ให้เป็นข้าพระอุโบสถ ดังนี้

"(วัน) ศุกร์ เดือนห้า ขึ้นสิบ (ค่ำ) ระกานักษัตร
สัปต (ศก) จึงนายไกรเชียร (และ) อำแดงศรีบัวทอง เมีย
นิมนต์มหาเทพภิกขุองค์หนึ่ง มหาจันภิกขุองค์หนึ่ง
มหามงคลภิกขุองค์หนึ่ง มหานนองค์หนึ่ง สี่พระองค์
อีกผ้าขาวบุรพัตรหนึ่ง ผ้าขาวสวรัตนหนึ่ง เจ้าพันรดหนึ่ง
แลสัปปุรุษทั้งหลายนั่งในโบสถวัดพระเสด็จฝ่ายบุรพ
เอาเชิง จึงนายไกรเชียรและอำแดงศรีบัวทอง ให้ทำ
พินัยกรรมนี้ไว้ แม่เทพและพ่อหัน ลูกให้เป็นข้าอุโบสถ"[85]

ในจารึกหลักที่ 13 (จารึกวัดเขมา) สันนิษฐานว่า จารึกในประมาณ พ.ศ. 2079 **มีข้อความ**ตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า ในพันพิษณุกรรม ได้ร่วมทำบุญกับ "ท่านเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช" โดยอุทิศที่ให้สร้างวัด และได้ให้อำแดงยศผู้เป็นน้อง เป็นข้าพระอาราม ดังนี้

"....นายพันพิษณุกรรมให้ แลนางสังลูกนายเทพโชยรับ
....ให้เป็นจารึกไว้ให้มั่นกับศาสนาพระเป็นเจ้า แต่
....กับพระเจ้าสามสิบไร่อยู่ตะวันออกหน้าพิหาร นาสิบ ....
สมเด็จมหาอุบาสก ท่านเจ้าพระยาศรีธรรมาโศกราช พระรา
....เดช มีพระราชศรัทธาให้แก่พระเจ้าใหม่นี้ใส่ยี่สิบไร่นา...."[86]

ตอนที่ 2 ด้าน 2 กล่าวว่าได้ให้

"อำแดง ยศน้อย ..... กับพระเจ้า ให้มันรักษาพยาบาลพระเป็นเจ้า"[87]

นอกจากทาสสองชนิดนี้แล้ว จะมีทาสชนิดใดอีกหรือไม่นั้น ต้องรอดูจากการค้นคว้าในอนาคต ขณะนี้ได้แต่สันนิษฐานว่า สุโขทัยน่าจะมีทาสชนิดอื่น ๆ อีก เช่น ทาสที่ซื้อหาด้วยเงิน ทาสที่ช่วยมาให้พ้นความเดือดร้อน ฯลฯ อย่างที่มีในอาณาจักรลานนา เพราะสังคมของสุโขทัยกับลานนาคงไม่แตกต่างจากกันมากนัก

ความเป็นอยู่ของทาส

หลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับความเป็นอยู่ของทาสในสมัยสุโขทัยมีอยู่น้อยมาก สันนิษฐานว่าทาสสมัยนี้มีความเป็นอยู่ดีพอสมควรแก่อัตภาพ เหตุที่สันนิษฐานเช่นนี้ ก็โดยอาศัยดูจากสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ทางสังคมของสุโขทัย กล่าวคือ ประการแรก จำนวนประชากรมีอยู่อย่างจำกัด

ทำให้ไม่ต้องเบียดเบียนในเรื่องที่อยู่อาศัยหรืออาหารการกินกันมากนัก ยิ่งกว่านั้น แรงงานก็มีอยู่จำกัด ทำให้แรงงานจากทาสเป็นสิ่งมีค่า นายทาสก็คงพยายามเลี้ยงดูทาสให้ดีเพื่อไว้ใช้งาน ถ้าข่มเหงรังแกแล้ว ทาสจะหาทางหลบหนีไป จะเห็นได้จากจารึกหลักที่ 38 ว่า มีการลักขโมยทาสกันมาก เพราะแรงงานทาสเป็นสิ่งที่ต้องการและทาสจะหลบหนีไปอยู่กับนายที่ตนพอใจด้วย ประการที่สอง รัฐบาลในสมัยสุโขทัย ยึดนโยบายปกครองด้วยธรรม พระมหากษัตริย์ทรงพยายามเอาพระทัยใส่ดูแลประชาชนอย่างใกล้ชิด และพยายามส่งเสริมสวัสดิภาพความเป็นอยู่ของราษฎร ทั้งราษฎรก็สามารถร้องทุกข์ได้ง่ายกว่าในสมัยอยุธยา ลักษณะเช่นนี้ควรจะมีผลไปถึงความเป็นอยู่ของทาสให้อยู่ในฐานะที่ไม่ต้องถูกเบียดเบียนแรงงาน หรือถูกข่มเหงด้านอื่น ๆ มากนัก ในจารึกหลักที่ 5 มีหลักฐานแสดงว่า ทาสเชลยได้รับการเลี้ยงดูอย่างดี ไม่ให้ถึงที่ล่มจม ด้วยนโยบายทรงธรรมของพระมหากษัตริย์แห่งสุโขทัยดังนี้

".....ซื้อได้ข้าเสิกข้าเสือ หัวพุ่งหัวรบก็ดี บ่ฆ่าบ่ตียอมเอา
มาเลี้ยงมาขุน บ่ให้เถิงที่ฉิบที่หาย ...."[88]

อย่างไรก็ตาม เชื่อว่า มีทาสบางส่วนที่ได้รับความลำบากเดือดร้อนจากการปกครองของมูลนายบางคน จึงมีหลักฐานปรากฏว่า ทาสจะหลบหนีจากเจ้านายเดิมไปหาเจ้านายคนใหม่ รัฐบาลจึงต้องออกกฎหมายควบคุมการหลบหนีของทาส และลงโทษผู้ลักพาหรือให้ที่พักอาศัยแก่ทาสของคนอื่นที่หนีมาอย่างรุนแรง ในจารึกหลักที่ 38 มีข้อความกล่าวถึงการหลบหนีของทาสหรือข้าอยู่หลายตอน ตอนหนึ่ง กล่าวไว้ว่า ถ้ามีข้าของคนอื่นหลบมาอยู่ที่บ้านโดยที่เจ้าบ้านไม่รู้ตัว เมื่อเจ้าบ้านพบให้รีบนำคืนเจ้าของภายในสองวัน ถ้ารู้ตัวตอนกลางคืน จะนำไปส่งไม่ได้ ก็ให้รีบนำไปส่งในเช้าวันรุ่งขึ้น มิฉะนั้น เจ้าหน้าที่บ้านเมือง (สุภาบดี) จะบังคับให้ส่งคืนตามกฎหมาย

"... (ข้า) ... ผ่านหนีไปอยู่เหย้าเรือนตน แม้นฮิ (แม้นว่า)
ผู้นั้นกลาย...ได้ให้ข้าท่านพ้นสองวัน ครั้นรู้ว่าข้าท่าน
ไปสู่ตน วันนั้นจวนค่ำและบทันส่งคืนข้าท่านกลาย บเร่ง
เอาไปเวน แก่จ่าข้าในรุ่งนั้น จ่าข้าสุภาบดีท่านหากรู้ไปหา
ให้แก่เจ้าข้า พระราชปรญบติ (พระราชบัญญัติ)"[89]

ตามกฎหมายเกี่ยวกับการหลบหนีของข้า เท่าที่ปรากฏในจารึกหลักที่ 38 นี้ ไม่มีตอนใดที่ระบุว่าให้มีการสอบสวนหาสาเหตุของการหลบหนี หรือให้ลงโทษเจ้านายที่ทารุณต่อข้า หรือให้ข้าได้เปลี่ยนย้ายนายใหม่ได้ กฎหมายมีแต่ให้นำข้าส่งคืนมูลนายเท่านั้น ดังนั้น เชื่อได้ว่า แม้ว่าข้าจะได้รับความลำบากจากการกระทำของมูลนาย แต่กฎหมายก็บังคับให้ข้าเป็นกรรมสิทธิ์และอยู่กับมูลนายเดิมของตน

ทาสจะมีโอกาสเป็นไทได้มากน้อยแค่ไหน มีหลักฐานอยู่น้อยมาก ถึงกระนั้นก็ตาม หลักฐานในสมัยสุโขทัยนี้ก็แสดงให้เห็นว่า ทาสมีโอกาสเป็นไทได้ หากมีผู้ใจบุญมาไถ่ค่าตัวให้เป็นอิสระ หลักฐานนี้อยู่ในจารึกหลักที่ 2 ซึ่งกล่าวถึงพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ซื้อคนและสัตว์ต่าง ๆ ปล่อยเป็นอิสระดังกล่าวแล้ว เนื่องจากข้ามักจะมาจากเชลยศึกที่แพ้สงคราม หรือ อาจมาจากบุคคลที่

ไม่สามารถเลี้ยงตัวเองหรือลูกเมียได้ ทั้งนี้ไม่นับข้าพระอารามที่สมัครไปเป็นข้าโดยใจศรัทธา บุคคลที่เป็นข้าจึงมักมีประวัติความเป็นมาที่แสดงถึงส่วนบกพร่องไม่ทางใดก็ทางหนึ่งติดตัวอยู่ บุคคลอื่น ๆ จึงมีความรู้สึกดูถูก รังเกียจคนที่เป็นข้าหรือทาส ข้าทาสจึงจัดเป็นชนชั้นต่ำสุดในสังคม ในสมัยสุโขทัย ความรู้สึกรังเกียจทาส จะมีมากน้อยแค่ไหนไม่มีหลักฐาน แต่ความรู้สึกนี้มีปรากฏอยู่ในหนังสือเรื่องสุภาษิตพระร่วงด้วย อย่างไรก็ตาม เรื่องสุภาษิตพระร่วงนี้ นักวิชาการไม่สามารถระบุได้ว่า แต่งไว้แต่ครั้งใด นักวิชาการหลายท่านทีเดียวเชื่อว่า เริ่มมีกำเนิดตั้งแต่สมัยสุโขทัย เพราะสำนวนโวหารบางตอน คล้ายคลึงกับสำนวนในจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 บางท่านเชื่อว่าสุภาษิตพระร่วงแต่งขึ้นในระยะหลัง และขอยืมชื่อพระร่วงมาใส่ไว้ให้ดูน่าเลื่อมใส[90] ถึงกระนั้นก็ตาม หนังสือสุภาษิตพระร่วงก็เป็นหนังสือเก่า มีอิทธิพลต่อวรรณคดีในสมัยอยุธยาไม่น้อย ความคิดที่ปรากฏในสุภาษิตพระร่วง สะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกของคนในยุคที่ยังมีทาสกันอยู่ ในสุภาษิตพระร่วงได้สั่งสอนมิให้คบบุคคล 4 ประเภท คือ ทาส คนพาล คนขำ และคนจร ส่วนที่เกี่ยวกับทาสนั้น กล่าวไว้ดังนี้ "ตนเป็นไทยอย่าคบทาส"[91]

การเปลี่ยนแปลงฐานะของชนชั้นต่าง ๆ ในสมัยสุโขทัย

สังคมไทยแม้จะมีชนชั้นแต่ก็มิได้มีการแบ่งแยกอย่างตายตัวเหมือนดังระบบวรรณะในอินเดีย บุคคลในชนชั้นต่าง ๆ ของสังคมไทย สามารถเปลี่ยนแปลงฐานะของตนได้ จากสูงไปหาต่ำและจากต่ำขึ้นไปสูง ในสมัยสุโขทัย การเปลี่ยนแปลงชนชั้นเป็นไปได้อย่างไรบ้างนั้น มีหลักฐานปรากฏอยู่น้อยเหลือเกิน เท่าที่ค้นคว้ากันอยู่ในขณะนี้ ถึงกระนั้น เราก็พอทราบได้ว่า มีการเคลื่อนไหวในระดับชนชั้นของสังคมในสมัยสุโขทัยเช่นกัน กล่าวคือ ทาสจะเปลี่ยนฐานะเป็นไทได้ ดังหลักฐานที่กล่าวแล้วข้างต้น ไพร่เลื่อนชั้นเป็นขุนนางได้ หลักฐานในเรื่องนี้ ปรากฏจากเรื่องราวของมะกะโท เดิมมะกะโทเป็นพ่อค้าหาบเร่ชาวมอญ มาจากเมืองทาท่อน (Thathon) และได้มาค้าขายยังเมืองสุโขทัย ด้วยความฉลาดเฉลียวและความสามารถ ทำให้มะกะโทได้มีโอกาสเข้ารับราชการในราชสำนักของพ่อขุนรามคำแหง และมีตำแหน่งเป็นหัวหน้าทหารราชองครักษ์[92] นับว่ามะกะโทได้เลื่อนฐานะจากสามัญชนเป็นขุนนางได้ เรื่องราวของมะกะโทยังมีต่อมาอีกมากมาย ภายหลังมะกะโทได้เป็นผู้นำในการกู้เอกราชของมอญจนสำเร็จและได้เป็นกษัตริย์มอญ เมื่อตอนลอบหนีไปจากสุโขทัยนั้น ตามเรื่องที่แพร่หลายสืบมา ปรากฏว่ามะกะโทได้พาพระราชธิดาของพ่อขุนรามคำแหงออกไปเมืองเมาะตะมะด้วย แสดงว่าในขณะที่รับราชการอยู่ในสุโขทัย มะกะโทมีโอกาสได้ใกล้ชิดในราชสำนักเป็นอย่างมาก

โอกาสที่ไพร่จะเลื่อนฐานะเป็นขุนนาง ขุนนางผู้น้อยจะเลื่อนฐานะขึ้นเป็นชั้นผู้ใหญ่ หรือเจ้านายจะได้เลื่อนอิสริยยศขึ้นไป น่าเกิดขึ้นได้บ่อยครั้ง และรวดเร็ว ในยามที่บ้านเมืองมีสงคราม ยามนี้จะเป็นระยะเวลาที่ไพร่ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ ขุนนาง เจ้านายทั้งหลาย จะมีโอกาสแสดงฝีมือในการรบ และมีความดีความชอบได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งขึ้น นอกจากนี้ ยามสงครามยังเป็นเวลาที่ตำแหน่งสูงขึ้นไปว่างลงด้วย เนื่องจากขุนนาง เจ้านายหลายต่อหลายคนอาจเสียชีวิตหรือถูกจับกุมตัวไปเป็นเชลย ผู้น้อยจึงมีโอกาสได้เลื่อนยศขึ้นมาแทนที่ พระราชประวัติตอนหนึ่ง

ของพ่อขุนรามคำแหงก็แสดงว่า ในขณะที่ยังทรงเป็นเจ้าชายอยู่นั้น ทรงได้รับการเลื่อนอิสริยยศ และรับพระราชทานพระราชทินนามเป็น พระรามคำแหง ภายหลังที่ได้ทรงชนช้างกับขุนสามชน ได้ชัยชนะ โอกาสเช่นนี้ก็ควรจะมีแก่เจ้านาย ขุนนาง ลดหลั่นกันลงไป ตลอดจนถึงไพร่ทั้งปวง หลักฐานของสุโขทัยไม่มีที่ระบุไว้ถึงการเลื่อนยศศักดิ์ของคนในสังคม แต่หลักฐานของลานนา คือ มังรายศาสตร์มีระบุไว้ชัดเจน สิ่งที่ปรากฏในสังคมลานนา น่าจะปรากฏเช่นเดียวกันในสังคมสุโขทัยด้วย ในมังรายศาสตร์ระบุไว้ว่า นายทหารชั้นผู้น้อยถ้ามีความดีความชอบในสงคราม จะได้รับเลื่อนยศสูงขึ้นไปตามความชอบนั้น ข้อความตอนหนึ่งในมังรายศาสตร์ กล่าวไว้ดังนี้

"มาตรา 1 นายตีน (พลทหารเดินเท้า ซึ่งส่วนใหญ่คงเป็นไพร่ที่ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ) ผู้ใดรบศึกในสนามรบ ได้หัวนายช้างนายม้า (นายช้าง นายม้าคือ นายทหารระดับผู้บังคับบัญชา ได้นั่งบนหลังช้างหลังม้า) มา ควรเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่ อนึ่ง ถ้าข้าศึกมาล้อมบ้านเมือง ผู้ใดรบชนะ ได้หัวข้าศึกมา ให้รางวัลหัวละ 300 เงิน ให้ไร่นาที่ดินและเลี้ยงดูให้เป็นใหญ่ หากนายตีนได้หัวนายม้า ควรเลื่อนขึ้นเป็นนายม้า นายตีนได้หัวนายช้าง ควรเลื่อนขึ้นไปเป็นนายช้าง ให้มีฉัตรกั้นให้ภริยาเครื่องทอง ทั้งทอง ปลายแขน เสื้อผ้าอย่างดี เพราะเขารับอาสาด้วยเต็มใจ จึงควรรางวัลให้อย่างเต็มใจเช่นกัน เพื่อให้คนทั้งหลายอุตสาหะต่อเจ้านาย"[93]

ลัทธิ ความเชื่อถือและค่านิยมของประชาชนในสมัยสุโขทัย

1. **ลัทธิความเชื่อถือ** ศาสนาที่แพร่หลายในสมัยสุโขทัยทั้งในหมู่เจ้านายและประชาชน คือ ศาสนาพุทธนิกายหีนยาน ซึ่งรับมาแต่นครศรีธรรมราชและลังกา และคงจะเข้ามาตั้งแต่สมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ประชาชนส่วนใหญ่เคร่งครัดในศาสนา และมีประเพณีปฏิบัติหลายประการสืบเนื่องจากประเพณีของศาสนาพุทธนิกายหีนยาน ขณะเดียวกัน ความเชื่อถือในลัทธิดั้งเดิม เช่น ลัทธิบูชาวิญญาณภูติผีปีศาจ (animism) ตลอดจนอิทธิพลของศาสนาอื่น เช่น ศาสนาพราหมณ์ หรือ ศาสนาพุทธมหายาน ก็มีปรากฏอยู่ด้วยทั้งในระดับราชสำนักและประชาชน รายละเอียดทั้งหลายเกี่ยวกับเรื่องลัทธิความเชื่อถือและประเพณีทั้งสืบเนื่องจากลัทธิความเชื่อถือนี้ ขอได้ศึกษาจากบทที่ว่าด้วยศาสนา

2. **ค่านิยม** ค่านิยมของประชาชนในสมัยสุโขทัยซึ่งมีลักษณะเด่นและสืบทอดมาสู่คนไทยในระยะหลัง ๆ ที่ปรากฏหลักฐานอยู่บ้าง พอที่จะหยิบยกมากล่าวในที่นี้ได้ มีดังต่อไปนี้

2.1 หลักฐานจากศิลาจารึกและเอกสารอื่น ดังเช่นวรรณคดีในสมัยสุโขทัย แสดงว่าคนในสมัยนั้น มีการปลูกฝัง*ความสำนึกในสถานะของตนและผู้อื่นในสังคมและวางแนวทางปฏิบัติตนให้ถูกต้อง* ในเมื่อมีการติดต่อกับผู้อื่นในระดับต่าง ๆ กัน สังคมสุโขทัย แบ่งบุคคลออกได้เป็น 2 ฝ่าย คือ ผู้ใหญ่ กับผู้น้อย

คำว่า ผู้ใหญ่ นี้มีความหมาย 2 ประการคือ หมายถึงผู้ที่อยู่ในยศสูงมีตำแหน่งสำคัญทางราชการ และหมายถึง ผู้มีวัยสูงดังเช่น ญาติผู้ใหญ่ในครอบครัว และคำว่า ผู้น้อย ก็มีความหมายทั้งผู้ที่ด้อยกว่าในหน้าที่การงานและด้อยกว่าในด้านอายุ จากหลักฐานของสุโขทัย ทำให้ทราบว่าได้มีระบบการปฏิบัติตัวระหว่างผู้น้อยและผู้ใหญ่ ซึ่งได้สืบทอดกันต่อมาตั้งแต่สุโขทัยเรื่อยมาจน

ปัจจุบัน

แนวทางปฏิบัติของผู้น้อยซึ่งอยู่ในฐานะด้อยกว่าในศักดิ์ตระกูลและหน้าที่การงาน ต่อผู้ใหญ่ซึ่งเหนือกว่าในยศก็ดี ดังเช่น ไพร่กับมูลนายของตน มีปรากฏในหลักฐานดังนี้

ในจารึกหลักที่ 38 มีข้อความที่แสดงว่า โดยธรรมดาผู้น้อยจะมีความเคารพเกรงกลัวต่อผู้ใหญ่ ดังนั้น บางครั้งเกิดกรณีคนของผู้ใหญ่ทำผิดกฎหมาย ผู้น้อยนั้นทราบดีก็ไม่กล้าเอะอะโวยวาย ดังเช่น คนของผู้ใหญ่ไปขโมยของคนอื่น แต่เมื่อผู้น้อยทราบก็ปล่อยขโมยไป เพราะขโมยเป็น "ข้าของผู้ใหญ่" ดังนี้

"มาตราหนึ่งโสด ในบ้านของตนกล่าวนี้แล และมีโจรลักวัวมอปอพ่นท่าน ไปถวายตนก็ดี ไปจอดเรือนก็ดี คล้อยผู้นั้นอุเบกษาและบมิเอา และละให้ปล่อยไป อันหนึ่งโสด พิจารณาก็รู้ว่าขโมย และพ่อขโมยนั้น พี่น้องตนกลาย แสร้งและให้ปล่อยไป อันหนึ่งโสดเป็นขโมยนั้น เป็นข้าผู้ใหญ่ *กลายกลัวแก่ศักดิ์ผู้ใหญ่* และปล่อยไป"[94]

ในหนังสือสุภาษิตพระร่วง มีการสั่งสอนอยู่หลายตอนที่ว่าด้วยการปฏิบัติตัวต่อผู้ใหญ่ ซึ่งล้วนเน้นในเรื่องความเคารพนบนอบต่อผู้ใหญ่ ดังนี้ "อย่านั่งชิดผู้ใหญ่" "จงนบนอบต่อผู้ใหญ่" "อย่าขัดแย้งผู้ใหญ่"[95]

ข้อปฏิบัติสำหรับผู้น้อยต่อผู้ใหญ่ในระดับสูง ถึงขั้นพระมหากษัตริย์ ตลอดจนเจ้านายขุนนางชั้นสูง สุภาษิตพระร่วงเน้นในเรื่องความซื่อสัตย์จงรักภักดีและอุสาหะดังนี้ "อาสาเจ้าจนตัวตาย" "ท่านไท้อย่าหมายโทษ" "เฝ้าท้าวไทอย่าทะนง" "ภักดีจงอย่างเกียจ" "เจ้าเกียดอย่าเกียดตอบ"[96]

สำหรับผู้ใหญ่ที่สูงกว่าด้วยอายุ เช่น เป็นญาติผู้ใหญ่ อย่างเช่น ปู่ ย่า ตา ยาย พ่อ แม่ ครูบาอาจารย์ ค่านิยมในสมัยสุโขทัยก็เน้นในเรื่องที่ผู้น้อยต้องแสดงความเคารพนบนอบ เช่นกัน นอกจากนี้ยังเน้นในเรื่องการแสดงความกตัญญูรู้คุณด้วย

ในจารึกหลักที่ 2 พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ได้สั่งสอนประชาชนสุโขทัยไว้ดังนี้

".....รู้บุญรู้คุณท่าน เสงี่ยมมรรยาทอาจสั่งสอนตน สั่งสอนคนทั้งหลาย ให้รู้ละอาย รู้กลัวบาป กลัวผิดต่อผู้เฒ่าผู้แก่ พ่อแม่ ครูอุปัฌฆาย์ มิตรสหายทั้งหลาย....."

อีกตอนหนึ่งกล่าวไว้ว่า

"ให้ยำ (เกรง) ปู่ครู น้องยำผู้เฒ่าผู้แก่ ....."[97]

ในจารึกหลักที่ 1 พ่อขุนรามคำแหง ทรงประกาศให้ทุกคนทราบถึงหน้าที่ที่พระองค์ทรงปฏิบัติต่อพระราชบิดา พระราชมารดา และพระเชษฐา โดยทรงหวังจะให้เป็นแบบฉบับต่อประชาชนด้วย ดังนี้

"..... เมื่อ
อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตัว
เนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู กูได้หมากส้มหมากหวา
น อันใดกินอร่อยกินดี กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตี

หนังวัวช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปท่บ้านท่เมือ
อ่ง ได้ช้างได้งวง ได้ปั่ว ได้นาง ได้เงินได้ทอง กูเอา
มาเวนแก่พ่อกู พ่อกูตาย ยังพี่กู กูพร่ำบำเรอแก่พี่
กู ดั่งบำเรอแก่พ่อกู ....."[98]

ในหนังสือสุภาษิตพระร่วง ได้สั่งสอนทางปฏิบัติของผู้น้อยต่อผู้เฒ่าผู้แก่ไว้ดังนี้

"นอบตน ต่อผู้เฒ่า" "ผู้เฒ่าสั่งจงจำความ" "ท่านสอนอย่าสอนตอบ"[99]

สำหรับผู้ใหญ่ก็มีแนวทางที่จะปฏิบัติต่อผู้น้อยอยู่หลายประการ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นในหัวข้อที่ว่าด้วยหน้าที่ของลูกเจ้าลูกขุนและสิทธิของไพร่ จะเห็นได้ว่า นโยบายการปกครองในสมัยสุโขทัยเน้นหลักการปกครองโดยธรรม พระมหากษัตริย์ทรงเน้นให้เจ้านายขุนนางทั้งปวงตลอดจนพระองค์เองด้วยนั้น ปกครองไพร่ฟ้าประชาชนด้วยธรรม ธรรมเหล่านี้ มีดังต่อไปนี้ เช่น ให้ความยุติธรรมโดยไม่เลือกที่รักมักที่ชัง ไม่เห็นแก่ทรัพย์สมบัติของใคร ให้สิทธิเสรีภาพแก่ประชาชน เก็บภาษีแต่พอควร แต่ไม่เพิ่มภาษี ให้ความช่วยเหลือเมื่อไพร่ได้รับความเดือดร้อน ให้ความเมตตากรุณาให้งานแต่พอควร และให้ข้าวปลาอาหารมิให้อดอยาก และไม่ใช้งานคนแก่คนเจ็บ นอกจากนี้ ในหนังสือสุภาษิตพระร่วงยังสั่งสอนให้ผู้เป็นนายควบคุมตนเอง ไม่แสดงอารมณ์โกรธขึ้งต่อไพร่หรือข้าทาส และให้กล่าวชมเชยเมื่อทำความดี ดังนี้

"ข้าคนไพร่อย่าไฟฟุน" "ข้าเก่าร้ายอดเอา" "ยอข้าเมื่อแล้วกิจ" "คนจนอย่าดูถูก"[100]

สิ่งสำคัญที่หนังสือไตรภูมิพระร่วง สั่งสอนผู้เป็นนายให้ปฏิบัติก็คือ ให้บำเหน็จรางวัลตอบแทนความดีความชอบแก่ผู้น้อยที่ทำดีให้แก่ตนด้วย ดังนี้

"อนึ่ง ข้าคนไพร่ฟ้า ข้าคนถือว่าผู้ใด ๆ ก็ดี แลกระทำความชอบของเรานั้นไส้ แลกระทำความชอบให้ได้เป็นประโยชน์แก่ท้าวพระญา ด้วยความอันชอบของเขานี้ไส้ ด้วยให้รางวัลแก่ผู้นั้นตามมากแลน้อยนักแลเบา โดยอำเภอคุณแลอำเภอประโยชน์ของเขานั้นแล"[101]

สรุปแล้วจะเห็นได้ว่า พวกผู้ใหญ่จะต้องปกครองดูแลผู้น้อยด้วยความยุติธรรม ความกรุณาปราณีให้ความช่วยเหลือผู้น้อยในประการต่าง ๆ และให้ผลประโยชน์ตอบแทนเมื่อผู้น้อยมีความดีความชอบ ขณะเดียวกันกับที่ปกครองผู้น้อยโดยธรรมนี้ หลักฐานบางส่วนในสมัยสุโขทัยแสดงว่า ผู้ใหญ่ก็ต้องไว้ตัวต่อหน้าผู้น้อยด้วย โดยไม่พูดจาเล่นหัวกับผู้น้อยให้เกินไป ทั้งนี้เพื่อมิให้ผู้น้อยถือสนิทกับผู้ใหญ่ได้ ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงการวางตัวของผู้ใหญ่ไว้ดังนี้

"อนึ่ง เมื่อเรานั่งอยู่ไส้ เมื่อแลลูกขุนทั้งปวงเข้าเฝ้านั้น ผู้เป็นท้าวพระญานี้ แม้นจะพิพาทเจรจาสิ่งใด ก็ดี อย่าเจรจามาก แม้จะยิ้มแย้มด้วยสิ่งใด อย่ายิ้มแย้มมาก แต่พอประมาณเถิด เร่งให้รำพึงเถิงความชอบอย่าได้ประมาทลืมตนเลย....."[102]

พิจารณาแนวทางปฏิบัติของผู้ใหญ่ต่อผู้น้อย และของผู้น้อยต่อผู้ใหญ่แล้ว สรุปได้ว่า ผู้ใหญ่ซึ่งเป็นฝ่ายมีอำนาจมีอิทธิพลอยู่ในมือนั้น ต้องเป็นฝ่ายให้ความกรุณาปราณี และความยุติธรรมให้ผลประโยชน์ตอบแทนต่อผู้น้อย ส่วนผู้น้อยต้องยำเกรงให้ความเคารพเชื่อฟังและปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์ เพื่อให้เป็นผลประโยชน์ต่อผู้ใหญ่ ความสัมพันธ์ต่อกันเช่นนี้ แสดงถึงการติดต่อ

กันอย่างใกล้ชิด ต่างฝ่ายต่างให้ความช่วยเหลือและให้ผลประโยชน์แก่กัน ต่างฝ่ายต่างต้องการกันและกัน ความสัมพันธ์เช่นนี้ จัดอยู่ในรูปความสัมพันธ์ที่นักวิชาการท่านหนึ่งให้คำจำกัดความไว้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบ patron-client relationship หรือ*แบบผู้อุปถัมภ์และบริวาร*[103] ซึ่งจะเป็นลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อยในสังคมของไทยในเวลาต่อ ๆ มา จนถึงปัจจุบันด้วย

2.2 รัฐบาลพยายามปลูกฝังให้ประชาชนมีสำนึกในหน้าที่ต่อส่วนรวม รู้จักเสียสละเพื่อผลประโยชน์ต่อส่วนรวม แต่เนื่องจากสำนึกเช่นนี้ปลูกฝังได้ยาก จำต้องมีกฎหมายบังคับเอาไว้ หลักฐานในเรื่องนี้ได้แก่ จารึกหลักที่ 36 ที่กล่าวว่า ให้ประชาชนร่วมมือในการจับโขมยด้วย หากขโมยหนีไปที่บ้านผู้ใด หรือถ้าผู้ใดพบขโมยนั้นก็ให้ช่วยจับส่งบ้านเมือง ถ้าผู้ใดละเลยปล่อยให้ขโมยหนีไป จะมีโทษ ถ้าผู้ใดช่วยจับได้ก็จะมีรางวัล[104] ในกรณีที่เจ้าทรัพย์หรือเจ้าหน้าที่ไล่ตามขโมยไปถึงบ้านผู้ใด และร้องขอให้เจ้าบ้านช่วยจับให้ แต่เจ้าบ้านเพิกเฉยเสีย ทำให้ขโมยหนีไปได้ เจ้าบ้านจะถูกลงโทษเสมือนเป็นขโมยเองด้วย[105]

2.3 พิจารณาจากหลักฐานในจารึกสุโขทัยแล้วจะเห็นได้ว่า บุคคลที่เป็นภรรยาและลูกจะมีสภาพเป็นเสมือนหนึ่งทรัพย์สมบัติของผู้เป็นสามีหรือพ่อแม่ สามีหรือพ่อแม่จะยกให้เป็นมรดกตกทอดไปแก่ผู้อื่นก็ได้ นี่ย่อมแสดงให้เห็นว่าหญิงและเด็กมีฐานะทางสังคมต่ำกว่าชายและผู้ใหญ่ สังคมในอาณาจักรลานนา และอยุธยา ต่อมาจนถึงรัตนโกสินทร์ ก็มีค่านิยมอย่างเดียวกันนี้ คือ ปรากฏว่า ในลานนา อยุธยา กฎหมายอนุญาตสามีและพ่อแม่ นำภรรยาหรือบุตรธิดาไปขายเป็นทาสได้ แต่ไม่อนุญาตให้ภรรยานำสามี และไม่อนุญาตให้บุตรธิดานำพ่อแม่ไปขาย สำหรับสมัยสุโขทัยนั้น หลักฐานที่แสดงถึงสิทธิทางสังคมที่ต่ำต้อยของสตรีอยู่ในจารึกหลักที่ 1 ที่มีข้อความระบุว่า ในบรรดาทรัพย์สินของบุคคลที่จะยกเป็นมรดกตกทอดไปได้นั้น นอกจากที่ดิน ยุ้งข้าว สัตว์ พาหนะ และข้าทาสบริวารแล้ว ยังรวม เมียและลูกเอาไว้ด้วย แต่หารวม สามีและพ่อแม่ไว้ไม่ ดังนี้

"..... ไพร่ฟ้าหน้าใส
ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ว ล้มตายหายกว่า เหย้าเรือนพ่อเชื้อ
เสื้อดำ มัน ข้างขอ *ลูกเมีย* เยียข้าว ไพร่ฟ้าข้าไทย ป่า
หมากป่าพลู พ่อเชื้อมันไว้แก่ลูกมันสิ้น...."[106]

ในสุภาษิตพระร่วง มีข้อความบางตอนที่แสดงความไม่ไว้วางใจในศีลธรรมของหญิง เช่น สอนให้สามีระวังการกระทำของภรรยาไว้ให้ดี เพราะภรรยานั้นไว้ใจไม่ได้ ดังข้อความต่อไปนี้

"ลูกเมียอย่าวางใจ"[107]

ลักษณะของสังคมของอาณาจักรในเขตลานนา

สาระสำคัญ สำหรับวิชานี้จะเน้นสาระสำคัญของลักษณะสังคมของอาณาจักรในเขตลานนานี้เช่นเดียวกับลักษณะสังคมของสุโขทัย กล่าวคือ จะเน้นในเรื่องลักษณะของแต่ละชนชั้น อำนาจหน้าที่ สิทธิและฐานะความเป็นอยู่ของแต่ละชนชั้น การเปลี่ยนแปลงชนชั้น และลัทธิความเชื่อถือ

และค่าความนิยมของประชาชนโดยทั่วไป ลักษณะต่าง ๆ ของสังคมลานนา ในประเด็นที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น เมื่อได้ศึกษาไปแล้ว ก็จะเห็นว่า มีความคล้ายคลึงกับสังคมสุโขทัยเป็นอย่างมาก

ข้อชี้แจง ผู้เขียนคำบรรยายวิชานี้มีโอกาสศึกษาเอกสารต่าง ๆ เกี่ยวกับอาณาจักรทางลานนาในปริมาณจำกัดมาก เอกสารสำคัญ 2 เล่มที่ได้ใช้ศึกษาเพื่อเขียนคำบรรยายในส่วนที่เกี่ยวกับลานนา ก็คือ หนังสือ เรื่อง *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* ซึ่งนายสงวน โชติสุขรัตน์ เป็นผู้แปล จากต้นฉบับไทยวน (โยนก) และจัดพิมพ์ขึ้นโดยคณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่จะให้รายละเอียดเกี่ยวกับกิจกรรมต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์และขุนนางชั้นสูงได้ในบางแง่บางมุม หนังสืออีกเล่มหนึ่งคือ *มังรายศาสตร์* ซึ่ง ดร.ประเสริฐ ณ นคร เป็นผู้เรียบเรียงเป็นภาษาปัจจุบัน จากต้นฉบับภาษาไทยวน ที่ลานนาสีโหภิกษุไปได้มาจากวัดเสาไห้ มังรายศาสตร์ หรือ วินิจฉัยมังรายนี้ คือกฎหมายต่าง ๆ ของพระยามังรายที่มีผู้คัดลอกรวบรวมไว้สืบเนื่องมาเป็นเวลานาน เท่าที่ทราบในปัจจุบัน มีสำนวนต่าง ๆ คัดลอกไว้อยู่ประมาณ 4 ฉบับด้วยกัน และฉบับวัดเสาไห้นี้เป็น 1 ใน 4 เนื่องจากมังรายศาสตร์ผ่านการคัดลอกมาเป็นเวลานาน จึงไม่สามารถระบุไปได้ว่า กฎหมายที่ปรากฏในมังรายศาสตร์นี้ จะเป็นกฎหมายสมัยพระยามังราย (พ.ศ. 1801 - 1860) ทั้งหมด เชื่อว่าจะต้องมีการคัดลอกกฎหมายที่ตราโดยพระมหากษัตริย์ในระยะหลัง ๆ เพิ่มเติมลงไปด้วย ฉะนั้น จึงเป็นการยากที่จะเจาะจงลงไปได้ว่า เหตุการณ์ในสังคมที่เกิดขึ้นนั้น เกิดขึ้นในระยะเวลาใด ทั้งผู้คัดลอกก็อาจจะคัดลอกผิดพลาดหรือแก้ไขเปลี่ยนแปลงข้อมูลบางอย่างเสียก็ได้ ด้วยเหตุนี้การสร้างภาพสังคมของลานนาในด้านต่าง ๆ ที่ปรากฏในคำบรรยายนี้ จึงต้องอนุโลมว่า เป็นลักษณะสังคมลานนาในช่วงระยะประมาณ 200 ปี ที่อาณาจักรลานนารุ่งเรืองอยู่ ก่อนตกอยู่ใต้การยึดครองของพม่า

จำนวนประชากรลานนา

สันนิษฐานว่า อาณาจักรลานนาคงมีจำนวนประชากรในปริมาณที่จำกัดเช่นเดียวกับสุโขทัย และคงจะประสบปัญหาการขาดแคลนแรงงานอยู่บ้าง มีหลักฐานปรากฏอยู่ในหนังสือมังรายศาสตร์ที่แสดงว่า จำนวนประชากรที่อาณาจักรลานนามีอยู่นั้น ยังไม่เป็นที่พอใจของรัฐบาล ฝ่ายรัฐบาลจึงว่า ประชากรหายาก ดังนี้ "....โบราณกล่าวว่า ท้าวพระยาครองเมืองได้ก็ด้วยไพร่ และไพร่ก็หายากนัก"[108]

หลักฐานอีกประการหนึ่งที่สามารถใช้สนับสนุนข้อสันนิษฐานว่า ลานนามีประชากรไม่มากนัก ก็คือ ที่ดินสำหรับการเพาะปลูกของลานนามีปริมาณจำกัด เหมือนดังสุโขทัย ที่ดินในลานนามิได้เป็นที่ทุ่งราบลุ่มอันกว้างขวางบริเวณปากแม่น้ำ เหมือนดังในเขตอาณาจักรอยุธยา พื้นที่ของบริเวณลานนา จัดว่าเป็นแบบหุบเขาหรือแอ่งระหว่างเขา (Intermountain Basin) ซึ่งประกอบด้วย ลำน้ำ พื้นที่รูปพัด และทุ่งราบหุบเขาเล็ก ๆ ที่มีความลาดชันมาก[109] พื้นที่การเพาะปลูกจึงอยู่ในลักษณะที่มีภูเขาคั่นสลับอยู่ทั่วไป เนื้อที่บางแห่งอาจเป็นพื้นที่รูปพัดและทุ่งราบติดต่อกันเป็นผืนกว้างใหญ่ได้ เช่น พื้นที่สองฝั่งแม่น้ำปิงในเขต จ.เชียงใหม่และลำพูน และพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำยมที่ จ.ลำปาง[110] แต่พื้นที่ที่เหลือนอกจากนี้ ก็เป็นแบบทุ่งราบขนาดย่อมในระหว่าง

หุบเขา ลักษณะพื้นที่เช่นนี้ย่อมให้ผลิตผลการเพาะปลูกในปริมาณจำกัดเช่นกัน ประชากรของลานนาจึงคงมีไม่มากนัก จึงพอเลี้ยงกันได้โดยไม่เดือดร้อน

หลักฐานประการต่อไปคือ ลักษณะการปกครองของลานนา ในสมัยแรก ๆ เห็นได้ว่าอาณาจักรในลานนามีการปกครองแบบพ่อกับลูกเหมือนอาณาจักรสุโขทัยเช่นกัน กล่าวคือ กษัตริย์กับประชาชนมีการติดต่อกันโดยใกล้ชิด ประชาชนสามารถเข้าถึงพระมหากษัตริย์ได้ การปกครองในลักษณะเช่นนี้บ่งให้เห็นว่า จำนวนประชากรยังมีไม่มาก หลักฐานตอนหนึ่งที่แสดงถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างประชาชนและกษัตริย์ของลานนามีอยู่ในหนังสือ *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่* ซึ่งระบุว่า ประชาชนชาวหริภุญชัย (ลำพูน) สามารถเข้าเฝ้าและร้องทุกข์ต่อพระยายีบา กษัตริย์ของพวกตนได้ (ต่อมาพระยามังรายแห่งเชียงใหม่ต้องการปราบเมืองหริภุญชัย จึงส่งอำมาตย์มาเป็นไส้ศึก ยุยงให้พระยายีบายกเลิกการเข้าเฝ้านี้ เป็นเหตุให้ประชาชนห่างเหินไป และไม่พอใจพระยายีบา เมื่อทัพเชียงใหม่ไปรุกรานหริภุญชัย ชาวเมืองจึงไม่เข้าช่วยพระยายีบา)[111]

ถึงกระนั้นก็ตาม เชื่อได้ว่า ประชากรของลานนานี้ ถ้าเทียบกับทางสุโขทัยแล้ว ทางลานนายังมีประชากรมากกว่า เหตุที่มีความเชื่อเช่นนี้ เพราะพิจารณาจากจำนวนไพร่พลในกองทัพในการทำศึกแต่ละครั้งตามที่ปรากฏในเอกสารของทางลานนา

ลักษณะชนชั้นในอาณาจักรลานนา

เชื่อได้ว่า สังคมของลานนากับสุโขทัยซึ่งเป็นคนไทยเหมือนกันและเจริญขึ้นมาในยุคเดียวกันนั้น มีลักษณะเหมือนกันอยู่หลายประการ ประชากรของลานนาแบ่งเป็นชนชั้นต่าง ๆ ดังเช่นของสุโขทัยในเอกสารของลานนา ปรากฏคำที่ใช้เรียกประชาชนกลุ่มต่าง ๆ เหมือนดังที่ปรากฏในเอกสารของสุโขทัยคำเหล่านี้ได้แก่คำว่า ขุน ลูกขุน เจ้าขุน เสนาอำมาตย์ ไพร่ ไพร่ไทย และข้า

ต่อไปนี้ จะขอยกข้อความบางส่วนในเอกสารของลานนาที่กล่าวถึงบุคคลในกลุ่มต่าง ๆ นั้นมาให้ดูเป็นตัวอย่างดังนี้

ข้อความที่กล่าวถึงขุนหรือเจ้าขุน ที่แสดงว่าบุคคลเหล่านี้ มีหน้าที่ช่วยเหลือพระมหากษัตริย์ (ซึ่งทางลานนาเรียกว่า ท้าวพระยา) *ปกครองบ้านเมืองดูแลไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน* ดังนี้

"มาตรา 1 *ขุน* ในโลกนี้มี 2 ประเภท คือ ขุนธรรมและขุนมาร ขุนธรรม มีลักษณะดังนี้ ขุนผู้ใดประกอบด้วยสังคหวัตถุ 4 ประการคือ เมตตา กรุณาไพร่ไทย ไม่บาปไพร่ไหมไทย ราวีตีทุบผูกมัดไพร่ไทย ขุนผู้เป็นเช่นนี้ คือ ขุนธรรม ..... *เจ้าขุน* ผู้อาสาต่างหูต่างตา*ท้าวพระยา* ควรทำตามแบบขุนธรรม แล"[112]

ข้อความอีกตอนหนึ่งกล่าวถึงพวกเสนาอำมาตย์ และระบุว่าเสนาอำมาตย์มีหน้าที่ช่วยพระมหากษัตริย์ปกครองบ้านเมืองด้วยเช่นกัน ดังนี้

"ประการหนึ่ง เสนาอมาตย์ผู้ใด ช่วยปกครองบ้านเมืองดีมาก รักษากฎหมายให้เป็นคุณแก่บ้านเมืองและเจ้านายหากตายไป ควรปฏิบัติตามคำสั่งของผู้ตาย เกี่ยวกับช้างม้าเงินทองข้าคนทั้งหลาย....."[113]

เอกสารลานนากล่าวถึงไพร่ไว้มากมายหลายแห่ง และมีข้อความที่แสดงว่า ไพร่คือสามัญชน

ที่ต้องอยู่ใต้การควบคุมดูแลของมูลนายเป็นลำดับขั้นขึ้นไป เหมือนไพร่ของอยุธยานั่นเอง ข้อความนั้นมีดังต่อไปนี้

"*ไพร่* สิบคน ให้มีนายสิบผู้หนึ่ง ข่มกว้านผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อ (ล่าม) ป่าวประกาศเรื่องงานการประจำ นายสิบทุกคน นายสิบ 5 คน ให้มีนายห้าสิบผู้หนึ่ง มีปากขวาและปากซ้ายเป็นผู้ช่วยรวม 2 คน นายห้าสิบ 2 คน ให้มีนายร้อยผู้หนึ่ง นายร้อย 10 คน ให้มีเจ้าพันผู้หนึ่ง เจ้าพัน 10 คน ให้มีเจ้าหมื่น เจ้าหมื่น 10 คน ให้มีเจ้าแสนผู้หนึ่ง ปกครองเมืองแบบนี้ เพื่อมิให้ขัดเคืองใจพระเจ้าแผ่นดิน"[114]

เอกสารลานนาได้กล่าวถึงข้าไว้หลายแห่งเช่นกัน ลักษณะของข้าที่ปรากฏในเอกสารนี้แสดงไว้ชัดเจนว่า ข้าก็คือทาสนั่นเอง ตอนหนึ่งในเอกสารลานนาระบุถึงชนิดต่าง ๆ ของข้า ซึ่งทำให้ทราบว่า ข้านั้นคือบุคคลที่ไม่มีเสรีภาพในตนเอง ตกเป็นสมบัติของผู้อื่นด้วยวิธีการต่าง ๆ กัน ดังนี้

"ลักษณะข้ามี 5 จำพวกคือ ซื้อด้วยข้าวของ 1 ลูกข้าหญิง 2 มอบตัวเป็นข้า 3 ฉิบหายด้วยความผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเข้าเป็นข้า 4 ข้อยมาเป็น 5 นอกจากเหตุประการนี้ ไม่ควรเอามาเป็นข้า"[115]

จากตัวอย่างต่าง ๆ ข้างต้น ประกอบกับรายละเอียดในเอกสารลานนาอีกเป็นอันมาก รวมทั้งรายละเอียดจากเอกสารสมัยสุโขทัยด้วยนั้น สามารถระบุได้ว่า ชนชั้นต่าง ๆ ในอาณาจักรในเขตลานนาไทย แบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่มใหญ่ เหมือนในอาณาจักรสุโขทัย คือ พวกเจ้านายและขุนนางชั้นสูง พวกขุนนางผู้น้อย พวกสามัญชนหรือพวกไพร่ และพวกข้าหรือทาส ดังมีรายละเอียดเกี่ยวกับบุคคลทั้ง 4 ชนชั้นดังต่อไปนี้

ชนชั้นเจ้านายและขุนนางชั้นสูง

จากการศึกษาเนื้อหาของเอกสารลานนา ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ในยุคแรก ๆ ของอาณาจักรลานนา ดังเช่นในสมัยของพระยามังรายจนถึงตอนปลายพุทธศตวรรษที่ 19 พวกเจ้านาย หรือพระราชวงศ์ และพวกขุนนางชั้นสูงในอาณาจักรลานนานั้น มีหน้าที่ อำนาจ และสิทธิต่าง ๆ อยู่ในระดับเดียวกัน ทางอาณาจักรลานนามิได้แยกบุคคลสองฝ่ายนี้ออกจากกัน ในทางตรงกันข้ามแนวโน้มที่สังเกตได้จากเอกสารลานนา ก็คือ บุคคลสองฝ่ายนี้ ถูกจัดรวมไว้อยู่ในชนชั้นเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้ก็เหมือนกับลักษณะสังคมของอาณาจักรสุโขทัยในระยะแรกเช่นกัน และอาจจะเนื่องจากเหตุผลที่คล้ายคลึงกันด้วย (โปรดดูบทที่ว่าด้วยสังคมสุโขทัย ในหัวข้อที่ว่าด้วยลูกเจ้าลูกขุน)

หลักฐานประการหนึ่งที่แสดงว่า เจ้านายและขุนนางชั้นสูงของลานนาจัดว่าอยู่ในชนชั้นเดียวกัน คือ คำว่า ขุน เจ้าขุน ลูกขุน ซึ่งใช้เรียกบุคคลที่ทำหน้าที่ช่วยพระมหากษัตริย์ในการปกครองบ้านเมืองและการทำสงครามมีความหมายได้ทั้งผู้ที่เป็นเจ้านายหรือพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง ดังจะยกข้อความจากเอกสารลานนามาให้ดูเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

ในระยะแรก ๆ ที่พระยามังรายได้ครองราชสมบัติ มีพระชนมายุอยู่ในราว 21 พรรษา เป็นระยะที่ทำสงครามขยายอาณาเขตอย่างกว้างขวาง ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ระบุว่า ทรงตีเอา

เขตแดนทางตอนใต้ไว้ในอำนาจ หลายเมืองเช่น เมืองมอบ เมืองไล่ เมืองเชียงคำ เมื่อตีได้แล้ว พระยามังรายโปรดฯ ให้*ลูกขุน*อยู่ปกครอง[116] คำว่าลูกขุนในที่นี้ น่าจะมีความหมายได้ทั้งเจ้านายในราชวงศ์ (แต่คงไม่ใช่โอรสพระยามังราย เพราะขณะนั้นยังไม่ทรงมีพระโอรส) เพราะประเพณีทางลานนา (และสุโขทัย) นิยมส่งเจ้านายไปปกครองเมืองที่ตีได้ หรือไม่เช่นนั้น ก็หมายถึง ขุนนางชั้นผู้ใหญ่

หลักฐานอีกประการหนึ่ง ก็คือ คำว่า เจ้าขุนนั้น ในสมัยพระยามังรายใช้เป็นคำนำหน้าพระนามพระโอรส เช่น เจ้าขุนเครื่อง เจ้าขุนคราม เจ้าขุนเครือ บางที เอกสารของทางลานนาก็เรียกพระนามว่า ขุนเครื่อง ขุนคราม เฉย ๆ [117] แต่คำว่า เจ้าขุน และขุนนี้ ยังใช้ในความหมายอื่นได้อีกคือ เจ้าขุนและขุนใช้หมายถึง ข้าราชการโดยทั่ว ๆ ไปที่ทำหน้าที่ปกครองบ้านเมือง ซึ่งข้าราชการนี้ควรมีทั้งผู้ที่เป็นพระราชวงศ์และขุนนางด้วย ดังจะยกตัวอย่างมาให้เห็นดังนี้

ตัวอย่างที่แสดงว่า เจ้าขุนมีความหมายถึงข้าราชการโดยทั่ว ๆ ไป เอกสารลานนามีข้อความดังต่อไปนี้ คือ

"มาตรา 1 *ขุน* ในโลกนี้มี 2 ประเภทคือขุนธรรมและขุนมาร ขุนธรรมมีลักษณะดังนี้ ขุนผู้ใดประกอบด้วยสังควัตถุ 4 ประการ ..... คือ ขุนธรรม ..... *เจ้าขุน* ผู้อาสา ต่างหูต่างตา ท้าวพระยา ควรทำตามแบบขุนธรรมแล"[118]

ข้อความอีกตอนหนึ่งระบุว่า เจ้าขุนคือข้าราชการทั้งหลายที่อาสาพระมหากษัตริย์ออกรบ

"เจ้าขุนตายกลางสนามรบด้วยความกล้าหาญ ไม่ควรริบครอบครัวทรัพย์สินเข้าคลัง เพราะคนทั้งหลายอาสาต่อท้าวพระยาก็เพื่อจะคุ้มครองลูกเมีย เมื่อตายเพราะรับอาสา เจ้านายก็ไม่ควรให้ลูกเมียผู้ตายได้รับทุกข์....."[119]

ในอาณาจักรลานนาในระยะแรก คือในสมัยของพระยามังรายนั้น ปรากฏว่า ขุนนางบางคนมีคำนำหน้าชื่อว่า ขุน ดังเช่น ขุนอ้ายฟ้า ขุนนางผู้อาสาพระยามังรายไปตีเมืองหริภุญไชย หรือขุนอ่อง ซึ่งเป็นขุนนางเก่าแก่ของพระยามังราย ข้อความที่กล่าวถึงขุนทั้งสองคนนี้ ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่มีดังต่อไปนี้

"เมื่อนั้น ยังมีขุนผู้หนึ่งชื่อว่า อ้ายฟ้า พระยามังรายเลี้ยงหื้อเป็นนายหนังสือ และเก็บส่วยเข้า (ข้าว) รู้ไต่ถ้อยตัดคำ (ตัดสินความ)....."[120]

"....."พระยามังรายจึงหา*ข้าเก่า* อันเคยไว้ใจผู้หนึ่ง ชื่อ *ขุนอ่อง* จึงแต่งคำอุบาย หื้อ (ให้) แก่ขุนอ่องว่ามึงจงเอาคำกูไปหาขุนเครื่องลูกกูยังเมืองเชียงราย....."[121]

ยังมีอีกคำหนึ่ง ซึ่งมีความสำคัญมาก และใช้อยู่หลายครั้งในเอกสารของลานนา ทั้งในตอนที่เล่าถึงเหตุการณ์ในสมัยต้น ๆ และสมัยหลัง คำนั้นก็คือ *เสนาอมาตย์* คำนี้ ในเอกสารลานนามีความหมายที่กว้างขวางมาก เช่นหมายถึง บรรดานายทหารแม่ทัพนายกองทั้งปวง ดังตัวอย่างสมัยพระยามังราย หลังจากทำสงครามยึดเมือง ๆ หนึ่งได้ ได้จัดให้มีการเลี้ยงให้แก่บรรดา "เสนาอำมาตย์ คนแกล้วหาญมากนัก"[122] ในหนังสือมังรายศาสตร์ คำว่าเสนาอมาตย์ ใช้หมายถึง ข้าราชการที่ช่วยทำการปกครองบ้านเมืองด้วย[123] สรุปแล้ว จะเห็นว่า คำนี้มีความหมายถึง ข้าราชการ

ทั้งหลายที่ช่วยบริหารบ้านเมืองในยามสงบและออกรบในยามมีศึก ซึ่งในสมัยแรก ๆ นี้ก็น่าจะรวมทั้งข้าราชการที่เป็นเจ้านายในราชวงศ์และพวกขุนนางชั้นสูงด้วย เพราะบุคคลที่ทำหน้าที่ปกครองและรบก็มีทั้งสองฝ่าย แต่ต่อมาภายหลัง คำว่า เสนาอำมาตย์ จึงมีความหมายบ่งถึงฝ่ายขุนนางเป็นส่วนใหญ่

จากหลักฐานข้างต้นนี้ จึงพอสรุปได้ว่า ในสมัยแรกของอาณาจักรลานนา พระราชวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ จะอยู่ในฐานะเดียวกัน จึงมีคำนำหน้าชื่อหรือคำที่ใช้เรียกปะปนกันอยู่ แต่ในระยะหลังต่อ ๆ มาแล้ว จึงมีแนวโน้มที่จะแบ่งแยกพระราชวงศ์ออกจากขุนนาง จะเห็นได้ว่ามีคำนำหน้าชื่อ แยกจากกัน ไม่ใช้ปนเปกันอีก เช่น บรรดาพระโอรสหรือพระญาติวงศ์ของพระมหากษัตริย์ มีคำนำหน้าชื่อว่า ท้าว เช่น ท้าวพายู เป็นโอรสของพระยาคำฟู ท้าวกือนา เป็นโอรสพระยาพายู[124] ส่วนพวกขุนนางชั้นผู้ใหญ่ในสมัยพุทธศตวรรษที่ 20 นี้ มียศให้เป็นระเบียบชั้นสูงสุดคือ แสน รองลงมาคือ หมื่น ขุนนางผู้ใหญ่ส่วนใหญ่ ผู้ได้ครองเมืองสำคัญมักมียศเป็นหมื่นกันทั้งนั้น เช่น หมื่นโลกนครและหมื่นด้ง ขุนนางของพระยาติโลกราช

สิ่งที่เป็นปัญหาในการศึกษาเอกสารลานนาก็คือ คำที่ใช้เรียกบุคคลนั้น อาจเปลี่ยนแปลงความหมายได้ตามกาลเวลา คำว่า เจ้าขุน ต่อมาในระยะหลังนี้ ก็มีความหมายถึงขุนนางชั้นผู้น้อยเสียแล้ว ทั้งนี้เพราะเมื่อดูจากลักษณะหน้าที่ของเจ้าขุน จะเห็นว่า เป็นหน้าที่ที่ต้องติดต่อใกล้ชิดกับชาวบ้านมาก ซึ่งเป็นหน้าที่ของขุนนางชั้นผู้น้อย แม้แต่คำว่า ท้าวพระยา ซึ่งมีความหมายถึงพระมหากษัตริย์ ในภายหลังก็มีความหมายลดมาเป็นขุนนางชั้นสูงเท่านั้น ดังจะยกตัวอย่างให้ดูจากมังรายศาสตร์ ดังนี้

ในมังรายศาสตร์กล่าวไว้ว่า

"ผิ*ท้าวพระยา เจ้าขุน*ตีปล้ำกัน และมีผู้ยุให้ทำดังนั้น หากฝ่ายหนึ่งตายลงให้ผู้ที่ยุยงท่านเผาศพเสีย เพราะเหตุไปเคี่ยวเข็ญให้ท่านต่อสู้กัน"

ในกรณีนี้ คำว่าท้าวพระยาจะหมายถึงพระมหากษัตริย์ไม่ได้ เพราะพระองค์มิได้อยู่ในฐานะที่จะไปปลุกปล้ำวิวาทกับเจ้าขุน เช่นนี้[125]

อำนาจหน้าที่ของพวกเจ้านายและขุนนางชั้นสูงของอาณาจักรในเขตลานนา

ในยามสงบ หน้าที่สำคัญของบรรดาเจ้านายและขุนนาง คือ ช่วยพระมหากษัตริย์ทำการปกครองบ้านเมือง ดูแลในการบริหารราชการด้านต่าง ๆ เช่น การเก็บภาษีอากร การตัดสินคดีความ การปราบปรามโจรผู้ร้าย ทางอาณาจักรลานนามีนโยบายการปกครองอาณาเขตในรูปแบบของนครรัฐเช่นเดียวกับสุโขทัย กล่าวคือ เมืองใหญ่น้อยที่อยู่ใกล้หรือไกลจากเมืองหลวง จะมีเจ้านายปกครอง มีกำลังกองทัพ และมีอำนาจกำหนดนโยบายต่าง ๆ ของตนอย่างพอเพียง ทำให้มีลักษณะเป็นกึ่งอิสระจากเมืองหลวง คล้ายเป็นรัฐอีกแห่งหนึ่ง พระมหากษัตริย์ของลานนานิยมส่งราชโอรสหรือนัดดาไปปกครองเมืองสำคัญๆ ซึ่งเรียกว่าเมืองลูกหลวงหรือหลานหลวง เมืองในยุคนี้ยังมีไม่มากนัก กษัตริย์จึงทรงมีนโยบายสร้างเมืองใหม่ ๆ ขึ้นเพิ่มเติมหลายแห่ง เพื่อเป็นฐานกำลังควบคุมดินแดน เมื่อสร้างเมืองแล้ว ก็โปรดฯ ให้พระโอรสไปปกครอง ดังตัวอย่างเช่น สมัย

พระยามังรายส่งพระโอรสขุนเครื่องไปครองเชียงราย ขุนเครือไปครองเมืองนาย[126] ในสมัยพระยาไชยสงคราม ให้พระโอรสคือ ท้าวแสนภู ครองเมืองเชียงใหม่ ท้าวน้ำถุม (น้ำท่วม) ครองเมืองฝาง ท้าวงั่งเถิงครองเมืองเชียงของ[127] ในการส่งโอรสไปครองเมืองต่าง ๆ นี้ จะกำหนดให้พระโอรสที่จะให้เป็นรัชทายาทซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นโอรสองค์โตไปปกครองเมืองที่สำคัญที่สุด ดังเช่น ในระยะแรก เมื่อเมืองหลวงยังอยู่ที่เมืองเชียงรายบ้าง หรือเชียงแสนบ้าง เมืองเชียงใหม่จะเป็นเมืองลูกหลวงที่สำคัญที่สุด ต่อมาเมื่อเชียงใหม่กลายเป็นเมืองหลวงถาวรไปแล้ว เมืองเชียงรายจะเป็นเมืองลูกหลวงที่สำคัญที่สุด โอรสองค์ใดได้ปกครองเมืองลูกหลวงที่สำคัญที่สุด ก็เป็นที่รู้กันว่าจะได้เป็นองค์รัชทายาทต่อไปนั่นเอง โอรสองค์ถัด ๆ ไป ก็ได้ปกครองเมืองที่มีความสำคัญลดหลั่นกันไป โอรสองค์ไหนมีความประพฤติไม่ดี หรือเป็นที่หวาดระแวงสงสัยว่าจะแย่งชิงอำนาจพระมหากษัตริย์ จะถูกลงโทษโดยถูกส่งไปปกครองเมืองไม่สำคัญในเขตห่างไกลทางชายแดน ดังเช่นในสมัยพระยามังราย ส่งโอรสองค์สุดท้องชื่อขุนเครือ ผู้มีนิสัยไม่สู้ดี "ใจบ่งาม" ไปครองเมืองพร้าว ต่อมา ทำผิดโดยลักลอบเป็นชู้กับมเหสีของพระเชษฐา คือ ขุนคราม จึงถูกส่งไปครองเมืองนาย ซึ่งเป็นเมืองปลายเขตดินแดนติดต่อกับดินแดนของไทยใหญ่[128] ในสมัยของพระยาสามฝั่งแกน (พ.ศ. 1944 - 1985) มีโอรสถึง 10 พระองค์ ได้ส่งโอรสไปปกครองตามเมืองต่าง ๆ โอรสองค์ที่ 6 ชื่อ ท้าวลก ได้ครองเมืองพร้าว ต่อมาทำผิด ถูกลงโทษให้ไปครองเมืองยวมใต้[129] (สันนิษฐานว่า อาจเป็นอำเภอขุมยวม ใน จ.แม่ฮ่องสอนในปัจจุบัน)

พวกขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ก็ได้รับมอบหมายให้ครองเมืองสำคัญ เช่นกัน ขุนนางผู้หนึ่งของพระยามังราย ชื่อ ขุนอ้ายฟ้า มีความดีความชอบในการรบรุกรานเมืองหริภุญชัย จนยึดเมืองได้ พระยามังรายจึงให้ขุนอ้ายฟ้า ปกครองเมืองหริภุญชัยต่อมา[130] ขุนนางอีกผู้หนึ่งที่ได้ครองเมืองสำคัญในสมัยพระยามังราย คือ นายช่างชื่อ การโถม นายช่างผู้นี้ได้แสดงฝีมือเหลาหวายให้ลอยเข็มได้แข่งขันกับนายช่างจากอยุธยา ทำให้ชื่อเสียงของฝีมือช่างลานนาเป็นที่ยกย่องทั่วไป พระยามังรายจึงตอบแทนโดยให้การโถมไปครองเมืองเชียงแสน[131] ในยุคหลัง ๆ ของอาณาจักรลานนา ขุนนางจะได้รับการแต่งตั้งให้ไปปกครองเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์มากกว่าพวกเจ้านาย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระมหากษัตริย์ทรงเกรงว่า เจ้านายจะไปสะสมกำลังคิดแย่งอำนาจอยู่ตามเมืองสำคัญ จึงทรงริดรอนอำนาจเสีย โดยมิส่งออกไปปกครองเมืองข้างนอก

บรรดาเจ้านายและขุนนางที่ได้ครองเมืองสำคัญเหล่านี้ มักตั้งตนเป็นคู่แข่งกับเมืองหลวง ในเวลาที่เมืองหลวงอ่อนแอลง ซึ่งมักเป็นระยะเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ๆ หรือสมัยที่กษัตริย์ที่เมืองหลวงไม่มีความสามารถ บรรดาเจ้านายในเมืองลูกหลวงซึ่งมีโอกาสสะสมกำลังอาวุธผู้คนของตนอยู่แล้ว ก็จะนำกำลังมาคุกคามเมืองหลวง โดยมีจุดประสงค์เพื่อมาเป็นกษัตริย์เสียเอง ปรากฏบ่อยครั้งว่าเมื่อทางฝ่ายเมืองลูกหลวงมีกำลังสู้ฝ่ายเมืองหลวงไม่ได้ เมืองลูกหลวงจะติดต่อขอความช่วยเหลือทางทหารจากอาณาจักรอื่น ซึ่งเป็นศัตรูหรือเป็นคู่แข่งของอาณาจักรลานนาอยู่ในขณะนั้น พฤติกรรมเช่นนี้ ก่อให้เกิดการรุกรานจากอาณาจักรข้างนอกเข้ามายังเมืองหลวงของลานนา ส่วนใหญ่แล้วฝ่ายเมืองลูกหลวงที่คิดแย่งอำนาจนี้ มักทำการไม่สำเร็จ ต้องถูกปราบปราม หรือถูกเนรเทศ หรือ

ต้องลี้ภัยไปอยู่ที่อื่น ดังเช่น ขุนเครื่องผู้ครองเชียงราย คิดแย่งอำนาจพระยามังราย พระราชบิดา แต่ทำการไม่สำเร็จ จึงถูกปลงพระชนม์[132] ท้าวนำถุมเป็นกบฏต่อพระราชบิดาคือ พระยาไชยสงคราม ทำการไม่สำเร็จถูกเนรเทศไปอยู่ที่เมืองเชียงตุง[133] ท้าวมหาพรหมผู้เป็นอาของพระยาแสนเมืองมา (พ.ศ. 1929 - 1944) คิดแย่งราชสมบัติจากพระราชนัดดา ท้าวมหาพรหมเกรงจะสู้ไม่ได้โดยลำพัง จึงติดต่อขอความช่วยเหลือจากอาณาจักรอยุธยา เป็นเหตุให้ทัพอยุธยาได้เข้ามารุกรานเชียงใหม่เป็นครั้งแรก แต่ฝ่ายกบฏทำการไม่สำเร็จ ท้าวมหาพรหมจึงต้องลี้ภัยไปอยู่ที่อยุธยา[134] ภายหลังจึงกลับเข้ามาได้ อีกรายหนึ่งคือ ท้าวยี่กุมกาม ผู้เป็นพระเชษฐาของพระยาสามฝั่งแกน (พ.ศ. 1944 - 1985) ได้ติดต่อกับทัพของสุโขทัย และนำกำลังของสุโขทัยมาตีเชียงใหม่ แต่ทำการไม่สำเร็จ ต้องลี้ภัยมาประทับอยู่ในอาณาจักรสุโขทัย[135] รายที่สามารถทำการสำเร็จ คือ ท้าวลก ผู้ครองเมืองยวมใต้ ท้าวลกแย่งราชสมบัติจากพระราชบิดา คือ พระยาสามฝั่งแกน ได้สำเร็จใน พ.ศ. 1985 และสถาปนาพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์แห่งเชียงใหม่ทรงพระนามว่า พระยาติโลกราช[136]

จะเห็นได้ว่า เจ้านายที่ได้ครองเมืองสำคัญจะเป็นศัตรูกับทางเมืองหลวงได้มากกว่าพวกขุนนาง ดังนั้น พระมหากษัตริย์จึงมักทรงหวาดระแวงเจ้านายเหล่านี้มาก และจะคอยสอดส่องพฤติกรรมอยู่เสมอ เจ้านายบางพระองค์อาจถูกระแวงและถูกปลงพระชนม์ไปโดยไม่มีความผิด ดังเช่น ท้าวบุญเรือง โอรสของพระยาติโลกราช ซึ่งถูกพระราชบิดาประหารชีวิตเพราะความเข้าพระทัยผิด[137] ในระยะหลัง จะเห็นว่าผู้ครองเมืองสำคัญมักเป็นขุนนางมากขึ้น แต่ขุนนางเหล่านี้ก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกับเจ้านายในกาลก่อน คืออาจถูกระแวงสงสัยได้จากเมืองหลวง ตัวอย่าง เช่น หมื่นดังนครผู้ครองเมืองเชียงชื่น ถูกพระยาติโลกราชระแวงว่าจะคิดแข็งข้อ จึงถูกเรียกตัวไปประหารชีวิตเสีย[138] (ทางตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ว่า ถึงแก่อนิจกรรมไปเอง)

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของพวกเจ้านายและขุนนางอันเป็นส่วนหนึ่งของงานในด้านการปกครอง คือ การบังคับบัญชาดูแลไพร่หรือสามัญชนเหมือนดังพวกเจ้านายและขุนนางของสุโขทัยนั่นเอง สำหรับทางลานนานี้ มีหลักฐานระบุถึงการควบคุมดูแลไพร่ไว้อย่างรัดกุมและละเอียดกว่าทางสุโขทัย

หน้าที่ของมูลนายในการดูแลไพร่ คือ นอกจากจะควบคุมดูแลให้อยู่เป็นหลักแหล่ง เพื่อสะดวกในการเกณฑ์กำลังมาใช้แล้ว มูลนายก็ต้องคอยบังคับบัญชาออกคำสั่งให้ทำงานและให้ไพร่ส่งภาษีมาตามกำหนด เจ้านายและขุนนางชั้นสูงนี้ จะควบคุมดูแลไพร่ลดหลั่นไปตามลำดับชั้น ดังปรากฏหลักฐานอยู่ในมังรายศาสตร์ ดังนี้

"ไพร่สิบคนให้มี*นายสิบ*ผู้หนึ่ง ข่มกว้านผู้หนึ่ง ทำหน้าที่เป็นผู้ติดต่อ (ล่าม) *ป่าวประกาศเรื่องงานการประจำ* นายสิบทุกคน นายสิบ 5 คน ให้มีนายห้าสิบผู้หนึ่ง มีปากขวาและปากซ้ายเป็นผู้ช่วยรวม 2 คน นายห้าสิบ 2 คน ให้มี*นายร้อย*ผู้หนึ่ง นายร้อย 10 คน ให้มี*เจ้าพัน*ผู้หนึ่ง เจ้าพัน 10 คน ให้มี*เจ้าหมื่น*ผู้หนึ่ง เจ้าหมื่น 10 คน ให้มี*เจ้าแสน*ผู้หนึ่ง ปกครองเมืองแบบนี้ เพื่อมิให้ขัดเคืองใจพระเจ้าแผ่นดิน"[139]

ผู้บังคับบัญชาข้างต้นที่จัดว่าเป็นเจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่คือระดับ *เจ้าหมื่น* และ*เจ้าแสน* ซึ่งคงจะไม่ได้ติดต่อกับไพร่ใกล้ชิดนัก *เจ้าหมื่น*และ*เจ้าแสน*จะบังคับบัญชาผ่านขุนนางในระดับต่ำลงมาเป็นลำดับ เช่น เจ้าพัน นายร้อย นายห้าสิบ และนายสิบ

อำนาจความรับผิดชอบที่พวกเจ้านายและขุนนางมีต่อไพร่นี้ มิใช่มีเฉพาะเรื่องการบังคับบัญชาในการทำงานเท่านั้น แต่ เจ้านายและขุนนางยังมีสิทธิจับกุมและนำตัวไปพิจารณาตัดสินลงโทษ ไพร่ที่ทำความผิดได้ตามความเหมาะสม หลักฐานที่แสดงว่า พวกเจ้าขุนทั้งหลายมีอำนาจจับกุมไพร่ที่อยู่ใต้บังคับบัญชาก็มีอยู่ในมังรายศาสตร์ ดังนี้

"ผู้ใดมีความผิดมากหรือน้อยก็ตาม *เมื่อเจ้าขุนไปเอาตัว* หากมันใช้หอกดาบต่อสู้ หรือถือหอกดาบวิ่งหนีไปก็ดี ผู้ใดฆ่าตายไม่มีความผิด แต่ถ้าหากมันยอมหรือวิ่งหนีด้วยมือเปล่า ห้ามมิให้ผู้จับฆ่ามัน ผู้ใดฆ่าก็มีความผิด อนึ่ง ถ้าจับผู้กระทำผิดได้แล้ว ฆ่าเสียไม่นำมาให้เจ้าขุนพิจารณาดูก่อน ผู้ฆ่าก็มีความผิดต้องเสียค่าสินไหม"[140]

นอกจากนี้เจ้าขุนยังมีอำนาจควบคุมการพิจารณาคดีและตัดสินคดีของไพร่อีกด้วย การสอบสวนและพิพากษาคดีนั้น คงมีเจ้าหน้าที่ระดับลดหลั่นลงไปปฏิบัติชั้นหนึ่งแล้ว แต่เจ้านายและขุนนางชั้นผู้ใหญ่มีหน้าที่ที่จะพิจารณาดูความถูกต้องอีก และถ้าเห็นว่าไม่ยุติธรรม ก็ให้พิจารณาคดีนั้นใหม่ได้ ข้อความในมังรายศาสตร์มีปรากฏดังนี้คือ

"มาตรา 1 ถ้อยคำทั้งหลายอันได้พร้อมเพรียงกันตัดสินความธรรมโบราณแล้ว ไม่ควรให้ผู้ใดเพิกถอน

คดี (ความ) อันตัดสินไม่ถูกต้องสมควรเพิกถอนเสียมี 8 ประการคือ 1. ตัดสินโดยใช้อำนาจอาชญาข่มเหง 2. ตัดสินเพื่อเบียดเบียนเอาตัวลูกเมียท่าน 3. ตัดสินโดยผู้หญิง 4. ตัดสินในเวลากลางคืน 5. ตัดสินที่บ้านของผู้ตัดสิน 6. ตัดสินในบ้านที่รโหฐาน (ที่สงัด) 7. ตัดสินโดยที่เป็นศัตรูกับคู่ความ (เจ้าความ) 8. ตัดสินโดยนายของคู่ความฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด

ทั้งแปดประการนี้ ท้าวพระยาเจ้าขุนควรเพิกถอนเสีย แล้วให้ตัดสินใหม่ตามโบราณธรรมนั้นเถิด"[141]

พระมหากษัตริย์แห่งลานนาส่วนใหญ่ ซึ่งทรงยึดถือหลักการปกครองโดยธรรมแบบกษัตริย์แห่งสุโขทัย จึงทรงเน้นย้ำให้พวกเจ้านายและขุนนางปกครองโดยธรรมโดยให้ตระหนักว่า หน้าที่ของพวกตนคือ การดูแลให้ไพร่อยู่ในความสุข ได้รับความยุติธรรม และต้องคอยช่วยเหลือยามไพร่ได้รับความเดือดร้อน มีหลักฐานอยู่หลายแห่งทีเดียวในหนังสือมังรายศาสตร์ ที่แสดงถึงนโยบายการปกครองโดยธรรมนี้ ตัวอย่าง เช่น

พระมหากษัตริย์ทรงเน้นให้เจ้านายและขุนนางปกครองไพร่ด้วยสังคหวัตถุ 4 ดังนี้

"ขุนในโลกมี 2 ประเภทคือ ขุนธรรม และขุนมาร ขุนธรรมมีลักษณะดังนี้ ขุนผู้ใดประกอบด้วยสังคหวัตถุ 4 ประการคือ เมตตากรุณาไพร่ไทย ไม่บาปไพร่ไหมไทย ราวีตีทุบผูกมัดไพร่ไทย ขุนผู้เป็นเช่นนี้คือขุนธรรม ขุนผู้ใดไม่ประกอบด้วยสังคหวัตถุ 4 ประการคือ ไม่เมตตากรุณาไพร่ไทย ย่อมบาปไพร่ไหมไทยราวีตีทุบผูกมัดไพร่ไทย ใส่ซื่อคามัดเชือกแล้วรังแก ข่มขี่เอาข้าวของ บังคับ

ลูกหลานไพร่ไปเป็นเมีย หรือข่มขืนเมียไพร่ ขุนเช่นนี้ ไม่ควรให้เป็นใหญ่ มันเป็นต้นง้วนต้นพิษในกลางเมือง ถ้ามีหน่อจำก็จะเป็นพิษร้ายแก่บ้านเมือง เจ้าขุนผู้อาสาต่างหูต่างตาท้าวพระยา ควรทำตามแบบขุนธรรมแล"[142]

ข้อความอีกตอนหนึ่งในมังรายศาสตร์มีอยู่ ดังนี้

"โจรลักข้าวของชาวบ้านชาวเมืองไป ถ้าท้าวพระยาเสนาอำมาตย์เจ้าขุนได้ของมา ควรคืนให้เจ้าของไม่ควรคิดค่าจ้าง เพราะว่าตัวเป็นท้าวพระยาเสนาอำมาตย์ ไม่ปกป้องไพร่ไทยให้พ้นจากการทำร้ายเบียดเบียนของโจร ไพร่ไทยเป็นผู้สร้างบ้านสร้างเมืองไร่นา ให้เป็นฝุ่นบ้านฝุ่นเมือง ไม่ควรคิดค่าจ้าง เพราะเหตุนั้น"[143]

เวลาที่ไพร่เดือดร้อน พวกเจ้าขุนทั้งหลายมีหน้าที่ช่วยเหลือ ถ้าเป็นเรื่องเดือดร้อนเพราะการเงิน เจ้าขุนต้องให้ไพร่กู้เงินโดยไม่คิดดอกเบี้ยใน 3 ปีแรก

"มาตรา 1 ไพร่ตกยาก มากู้เงินขุนผู้เป็นนายทำทุน พ้นสามปีแล้วจึงเริ่มคิดดอกเบี้ยอย่างนี้ก็เที่ยงธรรมแล"[144]

แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะมีนโยบายปกครองโดยธรรม แต่ก็คงจะมีเจ้าขุนเป็นจำนวนไม่น้อย **ที่ปฏิบัติตนเป็น ขุนมาร"** ทั้งนี้เพราะ นโยบายให้เจ้าขุนปกครองโดยธรรมนี้ มีลักษณะเป็นการโน้มน้าวชักชวนให้เจ้าขุนเห็นดีเห็นงามกับความเป็นธรรมยิ่งกว่าจะเป็นการบัญญัติหลักการปฏิบัติของเจ้าขุนไว้เป็นกฎหมายอันเข้มงวดรัดกุม การที่เจ้าขุนมีอำนาจในการบังคับบัญชาไพร่ ทำให้เจ้าขุนเป็นผู้มีอิทธิพลต่อไพร่ไปโดยปริยาย อิทธิพลเช่นนี้เปิดโอกาสให้เจ้าขุนบางคนได้เบียดเบียนไพร่ได้ไม่มากก็น้อย ทั้งที่ไพร่สมัครใจสมยอมให้และที่ไพร่ไม่สมัครใจ ในมังรายศาสตร์มีข้อความที่เป็นหลักฐานแสดงว่า มีเจ้าขุนบางคนใช้อิทธิพลเบียดเบียนไพร่ไว้ดังนี้

"มาตรา 1 เข้าของสิ่งใดที่ถูกเจ้าขุนข่มเหงเอาไป หรือถูกโจรแย่งชิงไป พ่อแม่ไม่สามารถเอาคืนมา หากพ่อแม่ตายไป ลูกหลานคนใด สามารถเอาของดังกล่าวคืนมาได้ ก็ควรเป็นของเขาผู้นั้น....."[145] ด้วยเหตุนี้ วิธีการควบคุมอำนาจของเจ้านายและขุนนางก็คือ กำหนดให้ขุนนางและเจ้านายต้องอยู่ภายใต้กฎหมาย ซึ่งกำหนดโทษขุนนางและเจ้านายซึ่งทำความผิด เช่น รังแก ข่มเหงประชาชนเอาไว้อย่างรุนแรง กฎหมายเหล่านี้จะมีเช่นใดบ้าง จะขอกล่าวไว้ในหัวข้อที่ว่า **ด้วยสิทธิต่าง ๆ ของเจ้านายและขุนนางแห่งลานนา**

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของพวกเจ้านายและขุนนางก็คือ การช่วยพระมหากษัตริย์ทำสงครามเวลา สงครามเป็นระยะเวลาสำคัญสำหรับเจ้านายและขุนนางเช่นเดียวกับพวกไพร่ เพราะยามสงครามนี้จะมีโอกาสที่แสดงความสามารถมีความชอบได้รับเลือกเลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งและรางวัลต่าง ๆ มากมายจากพระมหากษัตริย์ และในขณะเดียวกันก็เป็นเวลาที่เจ้านายและขุนนางอาจทำงานพลาดต้องถูกลงโทษรุนแรงถึงชีวิตได้อย่างง่ายดายด้วย

เจ้านายและขุนนางต้องเป็นแม่ทัพ บังคับบัญชาไพร่ ซึ่งถูกเกณฑ์เข้ามาในกองทัพ อาณาจักรลานนามีกฎอัยการศึกไว้ เข้มงวดรัดกุมมากเพื่อประสิทธิภาพของกองทัพ ดังเช่น พวกไพร่พลที่เป็นลูกน้อง หากละทิ้งหน้าที่หนีไปจากผู้บังคับบัญชา มีโทษถึงตาย อีกทั้งครอบครัวทรัพย์สมบัติ

จะถูกริบเป็นของหลวง ในเวลาต่อมามีการเปลี่ยนแปลงโทษว่า ให้สักผู้หนีทัพที่หน้าผากเป็นการประจานให้ได้อาย สำหรับผู้บังคับบัญชาที่ละทิ้งลูกน้องก็ได้รับโทษหนักถึงประหารชีวิตเช่นกัน ในมังรายศาสตร์มีข้อความอยู่ดังนี้

".....ให้ฆ่าผู้ซึ่งละทิ้งลูกน้องในที่รบ ผู้บังคับบัญชามีลำดับลงมาดังนี้ เจ้าแสน เจ้าหมื่น ล่ามหมื่น เจ้าพัน ล่ามพันและพันน้อย ล่ามบ่าว กว้าน ไพร่ เมื่อฆ่าแล้วให้ริบเอาครอบครัวทรัพย์สินทั้งสิ้น"[146]

เจ้านายและขุนนางและผู้บังคับบัญชาตามลำดับชั้นลงมา ผู้ใดมีความชอบมาก่อน ถ้าละทิ้งหน้าที่ในการรบเป็นครั้งแรก จะได้รับการยกเว้นโทษประหารเพราะเห็นแก่ความดีในอดีต แต่ต้องได้รับการลงโทษบ้าง เพื่อมิให้เป็นแบบอย่าง[147] โทษนี้อาจเป็นการลดยศ ลดตำแหน่งก็ได้

ในมังรายศาสตร์ได้ระบุไว้อีกว่า เจ้าขุนผู้ใดที่ได้รบอย่างกล้าหาญในสมรภูมิจนถูกข้าศึกฆ่าตาย มิให้ริบเอาครอบครัวทรัพย์สินของเจ้าขุนผู้นั้นเข้าคลังหลวง ข้อความอันนี้ ทำให้เข้าใจได้ว่า เจ้าขุนตายโดยที่มิได้มีวีรกรรมดีเด่น ทางรัฐบาลจะริบเอาครอบครัวและทรัพย์สินบางส่วนเป็นของหลวง ข้อความในมังรายศาสตร์มีดังนี้

"เจ้าขุนผู้ใดกล้าหาญมาก ไม่ถอยหนี ได้รบได้ชนะได้ฆ่าในที่รบ แต่ถูกข้าศึกฆ่าตาย ไม่ควรริบครอบครัวทรัพย์สินเข้าพระคลัง เพราะคนทั้งหลายมาอาสาต่อท้าวพระยา ก็เพื่อจะคุ้มครองลูกเมีย เมื่อตายเพราะรับอาสาเจ้านาย ก็ไม่ควรให้ลูกเมียผู้ตายได้รับทุกข์ ควรปล่อยให้อยู่ตามใจเขา ถ้ามีลูกหลานควรเลี้ยงไว้สืบเชื้อสายต่อไป"[148]

สิทธิต่าง ๆ ของเจ้านายและขุนนางแห่งลานนา

เมื่อพิจารณาหลักฐานต่าง ๆ เกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบและสิทธิของพวกเจ้านายและขุนนางจากเอกสารของลานนาแล้ว สามารถกล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงให้สิทธิแก่เจ้านายและขุนนางในขอบเขตจำกัด สิทธิที่เจ้าขุนมูลนายได้นี้ ก็สืบเนื่องมาจากงานหน้าที่ในความรับผิดชอบ เจ้าขุนมูลนายได้สิทธิบางประการเพื่อให้สามารถปฏิบัติงานได้เรียบร้อย เพื่อความเป็นระเบียบของสังคม และเป็นการตอบแทนความดีความชอบ ดังเช่น เมื่อเจ้าขุนมีหน้าที่และมีอำนาจในการบังคับบัญชาไพร่ เจ้าขุนก็ได้สิทธิบางประการเป็นการตอบแทนและเป็นทางที่ทำให้ไพร่เกิดความเคารพยำเกรงเจ้าขุนจะได้ทำงานสะดวกขึ้นเช่นทรัพย์สินของเจ้าขุนมูลนายจะได้รับการตีราคาไว้สูงกว่าทรัพย์สินของชาวบ้าน ถึงแม้จะเป็นทรัพย์สินชนิดเดียวกัน[149] ใครที่ทำให้ทรัพย์สินของเจ้าขุนเสียหายต้องเสียค่าชดใช้ในราคาสูงกว่าของคนธรรมดา แต่สิทธิของเจ้าขุนก็อยู่ในขอบเขต เจ้าขุนต้องอยู่ภายใต้กฎหมาย และกฎหมายนี้จะควบคุมมิให้เจ้าขุนปฏิบัติตนข่มเหงชาวบ้านได้ตามความพอใจ โทษของเจ้าขุนจะมีหนักกว่าโทษของคนธรรมดา แม้ว่าจะเป็นความผิดชนิดเดียวกัน จะเห็นได้ว่า แนวทางการปกครองของอาณาจักรนั้น มีจุดมุ่งหมายอยู่ที่ความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคม การให้สิทธิแก่เจ้าขุนทั้งหลายก็อยู่ในจุดมุ่งหมายอันนี้ เจ้าขุนมีสิทธิมากพอที่จะให้เป็นที่เคารพยำเกรง แต่ก็ไม่มากพอที่จะเป็นอภิสิทธิ์จนสามารถใช้อำนาจข่มเหงสามัญชนได้

สิทธิของเจ้าขุนที่ปรากฏในเอกสารลานนามีดังต่อไปนี้